

VEENE POLIITILIS-JURIIDILISE MÕTTE AJALUGU

1987

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

Riigi ja õiguse teooria ning ajaloo
kateeder

VEENE POLIITILIS-JURIIDILISE MÕTTE AJALUGU

MATERJALE POLIITILIS-JURIIDILISE
MÕTTE AJALOO ÕPPIMISEKS
ÕIGUSTEADUSKONNA ÜLIÕPILASTELE

Koostaja I.Gräzin

TARTU 1987

Kinnitatud õigusteaduskonna nõukogus 29. oktoobril 1986.a.

ИСТОРИЯ РУССКОЙ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ МЫСЛИ.
Материалы для студентов юридического факультета.
Составитель Игорь Грязин.
На эстонском языке.
Tartuский государственный университет,
СССР, 202400, г.Тарту, ул.Уликооли, 18.
Vaatusav toimetaja I. Grazilin.
Paljundamissele antud 2.03.1987.
Formaat 60x84/16.
Rotaatoripaber.
Masinakiri. Rotaprint.
Tingtrükipoognaid 3,95.
Arveetuspoognaid 3,68. Trükipoognaid 4,25.
Trükiarv 300.
Telli. nr. 264.
Hind 10 kop.
TRD trükikoda. ENSV, 202400 Tartu, Tiigi t. 78.

S I S U K O R D.

Toimetajalt	lk. 5
Väljavõte programmist	7
I peatükk. Poliitilis-juriidilised vaated feodalismi tekkeperioodil. Vene tsentraliseeritud riigi kujunemine	7
1. Vana-Vene	9
2. Tsentraliseeritud riigi tekke ja tugevnemise period	13
3. Feodalismi-vastane rahvaideoloogia	20
II peatükk. Absolutismi tekke ja tugevnemise ajajärk	23
1. XVII sajandi teine, XVII sajandi esimene pool	23
2. F.Prokopovitš ja V.Tatištšev	25
3. I.Posoškov	30
III peatükk. Feodalismi lagunemise periood (XVIII sajandi teine pool)	33
1. Üldisloomustus	33
2. Aadli õiguslik-poliitiline programm	34
3. Valgustusideoloogia	38
4. A.Radištšev	42
5. Talurahvaülestõusude ideoloogia	47
IV peatükk. XIX sajandi esimene pool	49
1. Üldisloomustus	49
2. M.Speranski	50

3. Vabamürlus (XVIII sajandi lõpp - XIX sajandi algus)	54
4. Dekabristid	59
5. P. Tšaadajev	67

Toimetajalt

Käesolev õppemethodiline materjal on mõeldud TRÜ õigus-teaduskonna üliõpilastele kursuse "Poliitiliste ja õiguslike õpetuste ajalugu" umbes ühe kolmandiku mahu omandamiseks teaduskonnas läbiviidava eksperimendi tingimustes.

Vene poliitilis-juriidilise mõtte ajalugu kujutab endast tähtsat osa maailma kultuuriloos, mille tähenduse määrab asjaolu, et selle loogilise arendusena sündis leninism kui Marxi ja Engelsi teooria loov edasiarendus ja praktiline rakendus ühiskondlike suhete sotsialistlikule ümberkorraldamisele. Just vene poliitilisest ideoloogiast pärinevad ka revolutsioonilise demokratismi ideed, mis on tänapäeval - ligi sajand hiljem omandanud erilise koha rahvuslike vabadusliikumiste ja neokolonialismi vastu peetava võitluse ideoloogias. Lisaks materiaalsetele determinantidele on vene poliitilise mõtte ajalugu kujundanud ka teatav seesmine arenguloogika, järjepidevus, mis ongi aluseks selle väljaeraldamisel ühtseks tervikuks. See aga tähendab, et mõistmaks üht või teist fenomeni poliitilis-juriidilise mõtte ajaloos tuleb meil võtta teda nii kindlate klassihuvide väljendusena kui ka fragmendi või etapina poliitilis-juriidilise ideoloogia ühtses arenguloos. Kui nüüd silmas pidada asjaolu, et vene poliitilis-juriidilise mõtte kujunemislugu ei lange täielikult kokku analoogilise protsessi loogika, probleemistiku ja ideestikuga Laane - Euroopas, siis seda teravamalt kerkib esile vajadus selle iseseisva esituse järele.

Alljärgneva käsitluse materjal pärineb professor V.Nersesjansi toimetamisel ilmunud õpikust "История политических и правовых учений" (M.: Юридическая литература, 1983).

Aluseks on võetud tekstid, millele autoriks on vene juriidilise mõtte ajaloo silmapaistev spetsialist, NSVL TA Riigi ja Õiguse Instituudi vanemteadur õigusteaduse kandidaat - Pavel Gratsianski. Nimetatud tekste on (õpiku 7., 11., 14., 17. ja 18. peatükk) toimetamise ja tõlkimise käigus tunduvalt lühendatud ja metoodiliselt kohandatud.

Kompenseerimaks programmis ja õpikus olevat lünka pöördusime kolleegide poole palvega kirjutada spetsiaalselt käesoleva väljaande tarvis täiendav paragrahv - IV ptk. paragrahv 3. Selle autoriks on Üleliidulise Juriidilise Kaugõppeinstituudi dotsent õigusteaduse kandidaat Igor Issaejev. See tekst on tõlgitud toimetaja poolt originaalkäsikirjast muutmatal kujul.

Väljavõtte programmist

Teema 7. POLIITILISED JA ÕIGUSLIKUD ÕPETUSED VENEMAAL FEODALISMI TEKKE JA ARENGU NING VENE TSENTRALISEERITUD RIIGI KUJUNEMISE PERIOODIL

1. Poliitilis-õiguslikud ideed kroonikates ja Vana-Vene õigusallikates. Venemaa sõltumatuse idee. Feodaalse killustatuse vastane ideoloogia.

2. Põhilised poliitilised ideed Vene tsentraliseeritud riigi tekke perioodil, nendevaheline võitlus.

Riigivõimu ja Venemaa sõltumatuse küsimused XV-XVI saj. poliitilises kirjanduses. "Moskva - kolmas Rooma".

Bojaaride antitsentralistliku ideoloogia kajastumine mittekogujate vaadetes.

Tugeva keskõimu ideoloogia. Jossifiaanlased. J.S. Peresvetov. Peresvetov tsaarivõimust, feodaalsest seaduslikkusest ja selle tugevnemisest. Poliitilis-juriidilise programmi väljendamise ja põhistamise erijooned.

Rahva feodalismivastase võitluse kajastumine õiguslikus ja poliitilises ideoloogias.

Teema 11. POLIITILISED JA ÕIGUSLIKUD ÕPETUSED VENEMAAL ABSOLUTISMI KUJUNEMISE JA TUGEVNEMISE PERIOODIL .

1. Vene XVII sajandi teise, XVIII sajandi esimese poole poliitilis-õigusliku ideoloogia põhijooned.

2. Absolutismi põhistamine F.Prokopovitši ja V.Tatistševi töödes. Nende vaadete metodoloogilised alused. Prokopovits riigi tekkimisest, riigi vormidest.

Tatistšev riigi ja pärisorjusliku õiguse tekkimisest.

3. Sündiva kodanluse huvide kajastumine J.Posoškovi vaadetes. Riigireformi projektid.

Teema 14. VENNE POLIITILISED JA ÕIGUSLIKUD
ÕPETUSED FEODALISMI LAGUNEMISE PERIOODIL
(XVIII SAJANDI TEINE POOL)

1. Klassivõitluse peegeldumine poliitilise ja juriidilise ideoloogia suundades.
2. Aadli poliitilis-õiguslik programm. Isevalitsuse ja pärisorjuse õigustamine Katariina II "Juhendis". M.Štšerbatovi reaktsooniline programm.
3. Vene valgustusideoloogia, selle erijooned. S.Desnitski riigi ja õiguse tekkest, arengust ja olemusest. Vaated riigivõimu korraldusele. Suhtumine pärisorjusesse.
4. A.Radistševi poliitilis-õiguslik õpetus. Tema loomu-õigusliku kontseptsiooni erijooned. Absolutismi ja pärisorjuse kriitika. Rahvarevolutsiooni põhjendus. Vaated tulevasele poliitilis-õiguslikule korrale.
5. XVIII saj. talurahvaüleste õiguste ideoloogia.

Teema 16. VENNE POLIITILISED JA ÕIGUSLIKUD
ÕPETUSED XIX SAJ. ESIMESEL POOLEL

1. Feodalismi edasine lagunemine Venemaal, klassivõitluse erijooned ja nende kajastumine poliitilis-õiguslikus ideoloogias.
2. XIX saj. esimese poole aadli- ja kodanlik liberalism. M.Speranski riiklike ümberkorralduste idee.
3. Vene vabastusliikumine. V.Lenin vene vabastusliikumise kolmest etapist.
4. Dekabristide poliitilis-õiguslikud vaated. P.Pestel riigi ja õiguse olemusest. Venemaa riikliku ja juriidilise korralduse projekt Pesteli "Vene õiguses". N.Muravjovi konstitutsioonilised ideed.
"Ühinenud slaavlaste" õigusliku ja poliitilise ideoloogia erijooned.
5. Slavofiilide ja läänlaste poliitilis-õiguslikud vaated.
6. Valgustajate poliitilis-õiguslikud vaated (P.Tsaadajev, T.Granovski).

I peatükk

POLIITILIS-JURIIDILISED VAATED FEODALISMI TEKKEPERIOODIL. VENE TSENTRALISEERITUD RIIGI KUJUNEMINE

§ 1. V a n a - V e n e

Poliitilis-juriidilise ideoloogia esmaseks kirjaliku fikseerimise vormiks Venemaal olid kroonikad. Üheks vanemaks meieni jõudnutest on "Jutustus möödunud aegadest" - kroonika, mis on koostatud arvatavasti 1113. aastal.

"Jutustus" esitab pärimuse, mille kohaselt Kiievi vürstide dünastia on saanud alguse varjaagide vürstist Rjurikust, kes oli kutsutud põhjaslaavlaste poolt troonile selleks, et teha lõpp nendevahelistele tülidele ja sõdadele. Rjurikut nimetatakse Kiievi vürsti Igori isana. Legend omas suurt poliitilist tähtsust. Esiteks sellepärast, et kuulutades valitseva dünastia rajajaks välismaalase, aitas kroonika lõpetada vaidlused kohalike suguvõsade vanemusest. Teiseks, teade selle kohta, et just slaavlaste poolt kutsutud Rjurik saavutas oodatud rahu ja korra, tõstis ka tema järeltulijate - Kiievi vürstide autoriteeti.

Kroonika üheks kessemaks mõtteks on Venemaa ühtsuse idee. Selles idealiseeritakse Jaroslav Targa poolt kehtetatud riigikorda. Kõik vürstid kuulutatakse vendadeks ja nende kõigi kohuseks on kuuletuda suurele Kiievi vürstile.

"Jutustus" mõistab hukka vürstide tülid. Nii raagivad "nutikad mehed" vaenutsevatele vürstidele: "Miks hoiate te omavahel tüli? Aga paganad hukutavad Venemaad." Ljubetsi istungil raagivad vürstid üksteisele: "Milleks hukutame Venemaad, iseendale tekitame arusaamatusi?" Väljendades esma-

järjekorras feodaalide seisukohti, esitatakse kroonikas poliitilise ajaloo fakte, iseloomustatakse üksikuid vürste, huvitumata seejuures rahva igapäevasest elust. Teatades ülestõusudest linnades, mõistab kroonika neid reeglina hukka. Ainult ühel korral, vaenulikkusest vürst Mstislav Izjaslavovitši vastu, arvustab kroonika vürsti vägivalla tarvitamise pärast 1069.a. ülestõusnud kievlaste kallal. Kroonika kirjutab, et Mstislav ühed pimestas, teised aga hukkas, ilma nende süüd isegi"järele katsumata",

Kroonikas on ära toodud ka selliseid pärimusi, mis raagivad rahva alamate kihtide patriotismist oma kodumaa kaitsel võõramaiste vallutajate eest. Niisugused on näiteks jutustused noore nahaparkali ja petšeneegi vägilase kahevõitlusest; vanamehest, kes päästis ümberpiiratud Belgorodi jne.

"Jutustuse" lõpuosa pole säilinud. On säilinud teine redaktsioon, mis on koostatud 1117.a. kloostriülem Silvestri poolt ja ilmunud Lavrentjevski kroonikas. Säilis ka kolmas redaktsioon, mis on koostatud 1118.a. ja ilmunud Ipatjevskaja kroonikas. Töötades "Jutustust" ümber, paigutas Silvester sellesse 1096.a. ka vürst Vladimir Monomahhi "Õpetuse", tema kirja vürst Oleg Svjatoslavitsšile ja autobiograafia.

Oma teostes astub Monomahh välja vürstidevaheliste tülide vastu. Kui Monomahhi poeg langeb sõjas, millega ta püüdis vallutada Muromit, mis kuulus Oleg Svjatoslavovitšile, ei püüdnud Monomahh viimasele kätte maksta. Vastupidi, kirjas Olegile kurdab ta, et poeg "hakkas himustama võõrast". Monomahh otsib lepitust Olegiga. Monomahh nõuab, et vürstid täidaksid omavahelistes suhetes nende poolt antud vandeid, tegutseksid välisvaenlaste vastu koos.

"Õpetuses" maalib Monomahh ideaalse vürsti kuju, kes lootmata teistele hoolitseb kõige eest ise. Tema sotsiaalne poliitika on suunatud klassivastuolude pehmemdamisele: "Ärge unustage vaeseid, kui olete rikas, aidakse vaeslapsi ja kaitske lesknaisi ning ärge laske tugeval hukutada nõrka."

Tähelepanuväärne on Novgorodi kroonika, mis on koos-

tatud peale 1136.a., siis kui Novgorod muutus omapäraseks bojaarivabariigiks. Kohalikust kroonikast kõrvaldati "Jutus- tus moodsunud aegadest" ja see asendati "Algse koguga", mis eeldatavasti koostati Kievis 1095.a. "Algne kogu" paistis silma vürstivastase iseloomuga. Selle kroonika autor vastan- das talle kaasaegseid vürste vanadele vürstidele, kes "enda- le rohkeid mõisaid ei kõrjanud".

Neid vürstidevastaseid tendentse arendas edasi Novgo- rodi kroonika. Vastandades veetse ja vürsti võimu, kuulub kroonika poolehoid veetsele. Kroonikakirjutaja märgib uhku- sega, et ka vürstid kuuletuvad novgorodlaste tahtele.

Novgorodi kroonika mõningate osade autoriteks olid käsi- tööliselised ja kaupmehed. Ainult sellega võib seletada "väikes- te inimeste" ja "suurte inimeste", s.o. suurfeodaalide, vaheli- se võitluse kirjeldusi, mis on antud isegi teatava sümpaatia- ga esimestele. 1228.a. rahutustest Novgorodis teatab krooni- kakirjutaja, et "parematel oli karm vandenõu, kuidas lüüa väiksemaid ja allutada vürstid oma tahtele."

Feodaalide klassi poliitiline ideoloogia leidis kajas- tamist "Vene õiguses". Selles XI-XIII saj. juriidilises alli- kas peegeldub rahva feodaalse sõltuvuse edasine suurenemine, vürstivõimu tugevnemine. "Vene õiguse" vanimas osas - Jaroslavi õiguses oli mistahes tapmise eest kehtestatud 40 grivna suurune trahv, ent hiljem kaitstakse "aadlimehe elu" juba trahviga, mille suurus on kahekordne - 80 grivnat. Feodaalide maaomandi kaitse väljendub "Vene õiguses" näiteks piiripeenra üleskõndmise eest kehtestatud küllaltki suures trahvis: 12 grivnat.

"Vene õiguses" kajastusid mingil määral ka selle võitluse tulemused, mida rahvas pidas feodaalse eksploateerimise vastu. Nii oli Vladimir Monomahh sunnitud pärast 1113. a. Kievi ülestõusu piirduma võlaprotsentide võtmise kahe- aastase tähtajaga.

Feodaalse killustatuse perioodi kuulub vana-vene kirjan- duse suurteos - "Lugu vürst. Igori sõjaretkest". "Poeemi mõtteks", kirjutab Marx, "on vene vürstide üleskutse ühinemiseks, mis on tehtud vahetult enne mongolite sissetungi".*

* Маркс К. Энгелс Ф. Маркс-Энгельс, 5 марта 1856 г. Соч. т. 29. с. 16.

"Sõjaretke" autor on tugeva keskse vürstivõimu poolda-
ja. Lähtudes oma ettekujutuses ideaalsest vürstist omistab
autor nõrgale Kiievi vürstile Svjatoslav Vaevolodovitšile
tugeva ja karmi valitseja iseloomujooni, nimetades teda
kõikide vene vürstide peaks. Ta mõistab hukka Galiitsia ja
Vladimiri-Suzdali vürste selle eest, et need ei kooskõlasta
oma poliitikat Kiieviga.

Kutsudes kõiki vene vürste ühinema, nõuab ta, et need
täidaksid oma feodaalsed kohustused Kiievi vürstide ees.
Mõistes, et osastisriigi vürste ei ole võimalik täielikult
allutada Kiievile, püüab "Sõjaretke" autor äratada uhkus-
tunnet Venemaa pärast, kutsudes üles organiseerima seda
ründavatele nomaadidele ühist vastulööki.

"Sõjaretkes" on vürstide nimetusena esmakordselt kasu-
tatud uut poliitilist terminit - "härä". See termin, mis
sündis Vladimiri-Suzdali vürstiriigis, kajastab arusaama
vürsti ainuisikulisest võimutäiusest. Sellega pandi alus
ainuvalitsuse ideele, mida arendati edasi Vene tsentrali-
seeritud riigi tekkeperioodil.

§ 2. Tsentraliseeritud riigitekke ja tugevnemise periood

Feodaalse killustatuse ületamine jaab Venemaa ajaloos XIV-XVI sajandisse. Vene maade ühinemise keskuseks saab Moskva vürstiriik. Areneb tsentraliseeritud riigi poliitiline ideoloogia, milles omandavad tähtsa koha Vene riigi vahekorrad maailma teiste riikidega, küsimus valitseva dünastia päritolust ja selle võimu alustest.

Vene riigi ülimuslikkuse ideed kandis teooria "Moskva - kolmas Rooma". Selle teooria sünn on seotud Konstantinoopoli vallutamisega türklaste poolt 1453.a. Venemaal oli tollal laialt levinud Nestor-Iskanderi jutustus Tsargradi (tsaarlinna) vallutamisest, milles oli öeldud, et linn vabastatakse "ruuge rahva" poolt. Seda ettekuulutust tõlgendati kui linna vabastamist venelaste poolt (русний - ruuge). "Lihavõtte jutluses" võrdleb metropoliit Zossima Ivan III kreeklaste tsaari Konstantiniga, Moskvat - Konstantini uue linnaga. See teooria sõnastati oma lõplikul kujul Pihkva Jeleazari kloostri munga Filofei saadetistes.

Filofei kinnitab, et inimkonna ajalugu on riikide tekke, arengu ja languse ajalugu, mida juhib jumal. Esimeseks maailma riigiks oli Rooma. Rooma järglaseks sai Bütsants pealinnaga Konstantinoopol - see oli teine Rooma. Astudes liitu katoliku kirikuga reetis Bütsants õigeusu ja sai selle eest Jumalalt karistada - langes türklaste ohvriks. Ainsateks tõelisteks õigeusklikeks jäid venelased. Moskvast sai kolmas Rooma ja ta jaab selleks kuni maailma lõpuni. "Kaks Roomat on hukkunud, kolmas püsib, aga neljandat ei tule," kirjutab Filofei. Moskvat loeb ta kogu õigeusu keskuseks, Moskva valitsejat õigeusu peaks. Pöördudes tsaari poole kirjutab Filofei: "Kõik õigeusulised vürstlased on ühinenud sinu riigiks ja sina oled ainuke kristlaste tsaar maa

peal."

Filofei ettekujutused ajaloolise protsessi käigust olid kantud providentsionalismist; ta arvas, et ajaloo käiku juhib tervenisti jumal. Seepärast ei teinud ta mingeid praktilisi järeldusi ega esitanud mingeid programmilisi nõudmisi kõikide õigeusuliste ühendamiseks Moskva võimu alla.

XVI saj. kerkis küllaltki teravalt üles küsimus kiriku ja eriti kloostrimaadest. Ühe kaasaegse andmestel oli kiriku käsutuses umbes kolmandik põllumajanduslikku maad. Näiteks oli Kirillovo-Belozerski kloostrivalduses 23 suuremat ja 892 väiksemat küla. Püüdes piirata kiriku majanduslikku võimsust, püstitasid tsaarid korduvalt küsimuse kloostrimaade üleandmisest riigile. Seejärel oli kavas need maad välja jagada mõisate näol tasuks hea teenistuse eest. Kloostri- maade ülevõtmise ideed toetasid aadlikud, kes lootsid sel teel laiendada oma mõisavaldusi, samuti ka mõningad bojaarid, kes tahtsid säilitada puutumatusena oma pärusmõisaid n.õ. kiriku arvelt, s.o. suunates tsaari majandusliku tähelepanu mujale. Kloostri- maade tulevik oli keskseks probleemiks XVI saj. kahele suurele poliitilisele suunale. Nendeks olid "mittekogujad" (МОНАХИ) ja jossifiaanlased ("kogujad"). Poleemika käigus selgus nende erinev lähenemine ka paljudele teistele poliitilistele küsimustele.

"Mittekogujate" hulgas võis täheldada kahte tiiba - "vaimulikke" ja "paljastajaid". "Vaimulike" suurimaks esindajaks oli Nil Sorski, väikese kloostrisaatja Sora jõel Volgamaal. Püüdes tõsta kiriku kõikumaloonud autoriteeti, esines ta jutlusega, milles kuulutas kasinust ja loobumist maisest varast. Mungad pidid Nili õpetuse järgi elama askeetlikult, ütleva lahti isiklikust varast, s.o. kogumishimust. Ühtlasi mõistis ta hukka kloostrid, kes olid kokku ajanud suuri rikkusi. Rikastele kloostritele vastandas ta väikesed vaesed kloostrid, milles oli vähe elanikke ja kus selle elanikud pidid elatuma omaenda tööst.

1503.a. Kirikukogul tegi ta ettepaneku, arvatavasti Ivan III ülesandel: "Et kloostritel külasid ei oleks, aga mungad elaksid tühermaal ja elatuksid käsitööst."

Kirikukogu lükkas selle ettepaneku tagasi.

"Paljastajate" silmapaistvaks esindajaks oli "mitte-kogujate" hulgas Vassian Petrikejev, hüüdnimega Kõõrdsilm (Kossoi). Vassian pärines kuulsast vürstide soost. 1499.a. pühitseti ta vägivaldselt mungaks ja ta asus elama Nii Sorski väiksesse kogukonda. Peale Nili surma sai Vassian "mittekogujate" juhiks. 1509.a., kui Vassili III püüdis üle võtta kloostrite maid, sai Petrikejevist viimase soosik, Ta jättis kiriku kaanonitest välja igasugused viited selle kohta, et kloostrid võivad omada rahvastatud maid. Näiteks asendas ta väljenduse "kloostrikülad" "põllupidamisalaga", mis võis tähendada haritavat maad. Oma kirjanduslikes teostes ("Vastus evangeeliumi tõe laimajatele", "Munga elust ning kirikuvõimu korraldamisest" jt.) arvustab ta raevukalt kogujaid. "Kus on evangeeliumi, apostlite ja esivanemate pärimustes käetud munkadel varandust koguda, külades orjastada talupoegi, oma vendi ja nende käest võtta hõbedat ja kulda?" küsib Vassian. Ta süüdistab kloostrivõime talupoegade julmas kohtlemises. "Meie," kirjutab ta, "solvame ja roõvime, muume kristlasi, oma vendi, piitsutame neid ilma armuta."

Vassian astus välja surmanuhtluse vastu ketseritele, kes olid astunud kahetsuse teele. Oma vastasele, Jossif Volotskile, kes nõudis ketserite põletamist tuleriidil, andis ta mürgise soovitusena minna tuleriidale koos süüdimõistetega. Niisugune tegu otsustaks vaidluse tulemuse. Kui Jossifil on õigus, siis jumal jätab ta tulest puutumata: "Ja me võtaksime sind, tuleleekidest väljuja, vastu," kirjutab ta oma lākituses Jossifile.

Jooksva poliitika küsimustes oli Vassian väga lähedane reaktsiooniliselt meelestatud bojaaridele. On iseloomulik, et piitsutades kloostrivõime, ei meenuta ta sõnagagi, et sama julmad on ka bojaarid ja mõisnikud oma talupoegade suhtes. Vassian protesteeris kiriku allutamise vastu riigile, tehes etteheiteid "kogujatele", kes püüdes säilitada oma maavaldusi ja suurendada oma tulusid, lipitsesid riigivõimude ees.

1531.a., kui Vassian oli kaotanud Vassili III toetuse, mõistis Kirikukogu ta vaadete pärast süüdi. Vassian saadeti eluks ajaks Volokalamski kloostrisse, kus ta peagi suri.

"Mittekogujate" vastasteks olid kirikumaade puutumatuses pooldajad. Selle ideelise suuna juhiks oli Jossif Volotski. Tema nime järgi hakati "kogujaid" kutsuma iossifiaanlasteks. Vaidluses "mittekogujatega" kaitsesid iossifiaanlased kloostrite õigust varale. Suhtumine isiklikku omandisse polnud aga kuigi järjekindel. Näiteks ei pooldanud Jossif Volotski algselt munkade isiklikku omandit, kuid asus hiljem vastu-
pidisele seisukohale.

Oma tegutsemise algperioodil oli Jossif seotud tsaari-
võimu opositsiooniga, tõestades visalt, et kiriklik võim on kõrgem ilmalikust, et tsaar - see on Jumala teener, kes peab alluma vaimulikkonnale. Taunides Ivan III võitlust osastis-
riigi vürstidega, kinnitas ta, et tsaar tegi "aarmist halba" ja riiki valitsev dünastia "närtsib nagu puuleht, variseb nagu lill, kustub nagu kuldne valgustaja ja jätab maha tühjaks."

Edaspidi võib tähele panna iossifiaanlaste lähenemist tsaarile. Vajades tugevat kirikut, rahuldas Ivan III iossifiaanlaste nõudmised. Iossifiaanlased hakkasid nüüd omakorda toetama tugeva tsaarivõimu ideed. Briti hästi väljendus see Jossifi läkituses Ivan III-le. "Kõigevägevama Jumala käega on kohale pandud isevalitseja ja kogu Venemaa tsaar .... Jumala poolt on antud see riik Teile. Jumal on Teid maa peal oma asemele valinud ja troonile pannud...." - kirjutas Jossif. Nüüd tunnistab Jossif riigi juhtivat osa ka kirikuasjades. Ta kinnitab, et tsaar "on meie ühtne valitseja, kelle jumal pani troonile ja oma soosingu annavad talle kogu riigi õigeusklikud". Tsaari võimu tunnistamisega kaasneb aga tähelepanuvaarne mõendus: Jossif teeb tsaarile kohustuseks hoolitse-
da kiriku huvide eest. Kui tsaar ei kannu hoolt kiriku eest, siis jossifi arvates ei ole ta tsaar, vaid piinaja ja tema-
le pole sel juhul vaja ka kuuletuda.

Riigivõimu ja iossifiaanlastest vaimulike liit oli ajutine ja tingimuslik. Iossifiaanlased toetasid ilmalikku võim ainult juhul, kui see jättis puutumatuks kiriku maavaldused.

Eriti ilmekalt avaldus reaktsiooniliste bojaaride maailmavaade A. Kurbski (1528-1583) teostes. 40-50-tel aastatel töötas Kurbski kõrgetel administratiivsetel ametikohtadel, oli "Valitud Raada" liige. Pärast Raada lagunemist ja Ivan IV arveteõlendamisest Adasëvi ja Silvestriga säilitas Kurbski mõninga aja vältel oma mõjujõu, juhtides vene vägesid Baltikumis. 1562.a., langenud tsaari ähvardavasse ebasoosingusse, põgenes ta välismaale, võttis hiljem osa sõjast Venemaa vastu, juhtides üht Poola armeed.

Püüdes õigustada oma teguviisi, kirjutas ta Ivan IV kolm lākitust, kus ta tegi tsaarile etteheiteid põhjuseta hukkamiste ja taltsumata julmuse eest. Vastuses tõestas Ivan IV oma poliitika õigsust ja kaitses isevalitsuse põhimõtet.

Poola "Kuningatuse" ajal 1573.a. kirjutas Kurbski eesmärgiga takistada Ivan IV pääsemist Poola troonile: "Loo Moskva suurvärsist". Rõhutatud detailsusega kirjeldab ta Ivan IV julmust lapseeas ja esimestel valitsemisaastatel. Vaid lühikeseks ajaks õnnestub "Valitud Raada" juhtidel Adasëvil ja Silvestril juhtida õigele teele muidu "metsikut ja igasugust verd joonud" tsaari. Ent pärast võitu Kaasani all ja rasket haigust pöörduv tsaar endise praktika juurde tagasi. Võtnud reeglise mitte pidada endast targemaid nõuandjaid, lähendab Ivan IV endale "koerapoisse" ja jälitab aukandjaid. "Loos Moskva suurvärsist" on toodud bojaaride ja aadlike suguvõsade nimekiri, kes on tsaari poolt hävitatud või "kurnatud", Kurbski ise pooldab üksnes piiratud monarhiat. Ta mõistab hukka kogu võimu tsentraliseerumise tsaari kätte ja leiab, et võim peab olema jagatud osastisriigi värsistide järeltulijatega, kes on tsaarile antud jumala poolt, nagu "tugevad Iisraelis". Tsaar ei pea vastu võtma ainuisikulisi otsuseid, vaid kuuletuma nõuannetele.

Aadelkonna huvid leidsid kajastamist I. Peresvetovi teostes. Peresvetov pärines Vene maadelt, mis olid Leedu võimu all ja kuulus Leedu suurvärsistide, "kuninga-aadli" hulka. Hulk aastaid oli sõjaväeteenistuses Poolas, samuti Ungaris ja Moldaavias. 1539.a. astus Venemaa teenistusse ja 1549.a. andis tsaarile üle mõned teosed ja "Väikese palvekirja",

mõnevõrra hiljem - "Suure palvekirja". Oma teostee kavandas ta terve rea poliitilisi reforme. Ennast luges ta põliseks venelaseks kirjutades tsaarile, et juba tema vana-vanaisa teenis ausalt vene suurvürste.

"Jutustuses tsaar Konstantinist" tõestas Peresvetov, et Konstantinoopoli vallutamine türklaste poolt oli ülikute ülemvõimu tulemus: nad röövisid riigikassat, võtsid ande "õigetelt ja süüdlastelt". Need "laisad rikkad" takistasid aktiivset välispoliitikat selleks, et "ise rahus elada". Analoogilist pilti näeb Peresvetov Vene riigis. "Väikeses palvekirjas" kirjutab ta: "Vene tsaari ülikud ise laisklevad ja rikastuvad, riik aga lahjub. Seepärast üksnes neid tema teenriteks kutsutakse, et värvikalt ja ratsa ja suure rahvahulgaga sõidavad nad teenistusse, aga Kristuse uau eest nad ei võitle ja vaenlase vastu raevukat surmamängu nad ei mängi, sellega on nad valelikud nii Jumalale kui tsaarile." Peresvetov kutsub tsaari üles võitlema otsustavalt ülikute mõjuvõimuga, peatumata sel juhul isegi julmade hukkamiste ees. Neid, kes oma mustkunstiga tsaari sõjaasjust eemale hoiavad "tuleb tulega põletada ja teisi julmi hukkamisi neile määrata, et kurjus ei paljuneks."

Parimaks riigikorraks pidas Peresvetov piiramatut isevalitsust. Tsaar peab tegutsema otsustavalt: "Abitu tsaar on nagu valjasteta hobune tsaari all."

Peresvetov soovitas tsaaril pidada tugevat sõjaväge: "Sõdalastega on tsaar kuulus ja tugev." Tsaar peab "sõdalaste nimesid kuulsaks tegema ja nende südameid röömustama, riigikassast palka juurde panema, neid kõiges uskuma, nende mured ära kuulama ja armastama neid kui oma lapsi."

Peresvetov peab tsaari üheks kõige tähtsamaks ülesandeks "õiguse" kehtestamist. "Õiguse" küsimusele on pööratud erilist tähelepanu "Jutustuses Mahmet-saltaanist", kes nagu oleks "oma elu eeskuju võtnud kristlikest raamatutest." Mahmet ütles lahti "toitmise" süsteemist ja määras kohtunikeks ustavad pasad ning määras neile palga. "Kohtunikud said kohturaamatud, mille järgi nad süüdistasid ja õigustasid". Seaduserikkumise ja altkäemaksuvõtmise eest nülgis Mahmet

kohtunikelt naha ja tegi neist topised, millele kirjutas:
"Ilma niisuguse karmuseta ei saa riigis õigust nõuda."

Kuna pärisori ei või olla vapper sõjamees, siis kaotas Mahmet oma riigis ka pärisorjapidamise. Selgitades sultani teguviisi, kirjutab Peresvetov: "Riigis, kus inimesed on orjastatud, on nad vaenlase vastu arad: orjastatud inimene ei karda häbi ega püüdle au, olgu ta siis tugev või nõrk ja mõtleb ta nii: "kui olen ori, siis teist nime mulle ei anta"."

Orjapidamise kaotamise juurde pöördub ta ka teistes teostes, soovitades tsaarile see instituut kaotada. Tuleb märkida, et Peresvetov ei astunud seejuures välja feodaalsuhete kui selliste vastu. Talupoegade ekspluateerimist mõisnike poolt luges ta normaalseks nähtuseks - ta ise oli samuti mõisnik. Võib arvata, et astudes välja orjapidamise vastu, pidas ta eelkõige silmas suurfeodaalide majanduslike positsioonide nõrgendamist. Just siin, püüdes mõisates, rajanes majandus valdavalt pärisorjade tööle. Aadlimõisates oli selle osatähtsus oluliselt väiksem.

Välispoliitikas taotles Peresvetov energilist ja aktiivset tegutsemist. Ta kutsus tsaari üles alistama Kaasani vürstiriiki, mis meelitas teda oma rikaste maavalduste poole. Peresvetov soovitas samuti osutada abi kreeklastele ja serblastele võitluses türki ikke vastu.

Üldiselt kajastus Peresvetovi töodes aadlkkonna positsioon. Ent siin võis leida ka mõningaid radikaalsemaid ideid, mida suurem osa aadlikest nähtavasti ei toetanud. Niisugusteks ideedeks on tema ettepanekud pärisorjuse kaotamisest; väited selle kohta, et "õigus" on tähtsam kui usk, kuivõrd "Jumal ei armasta mitte usku, vaid tõde ja õigust". See kõik kutsus esile võimude umbusu. Tsaari arhiivi nimestikust on leitud isegi "Peresvetovi asjade must nimekiri". On alust arvata, et ta hukkus ketserivastaste protsesside ajal, mis leidsid aset XVI sajandi keskpaiku.

§ 3. Feodalismi - vastane rahvaideoloogia

XV-XVI sajand tähistas rahva feodaalse eksploateerimise edasist süvenemist, protsessi, mida soodustas isevalitsuslik monarhia. Halvenes p̄arumõisates töötava rahva olukord. Selle tulemusena kasvas ka rõhutud masside klassivõitlus. XVII saj. algul puhkes suur talurahvasõda I. Bolotnikovi juhtimisel.

Linnaelanikest alamate kihtide (osaliselt talupoegade ja p̄arisorjade) stiihilised rahutused kajastusid ketserlikes v̄aarõpetustes. XVI saj. tuntuimaks ketseriiks olid Matvei Baškin ja Fedossi Bosoi.

Varsti p̄arast kohtumõistmist Baškini üle võeti kiini teine vabamõtleja - Fedossi Bosoi, kel aga õnnestus peatselt põgeneda välismaale. Bosoi oli p̄arisor, kes oli pagenud oma peremehe juurest ja lasknud end pühitseda mungaks. Kloostriis hakkas ta pidama jutlusi oma "Uuest õpetusest". Bosoi ise arvatavasti ei kirjutanud midagi. Tema vaadete sisu üle võib otsustada põhiliselt Zenovij Otenski kahe teose ("Paljusõnaline l̄akituse" ja "Tõepäraseid seletused küsijatele Uuest õpetusest") põhjal, milles autor astub välja Bosoi vastu. On andmeid Bosoi tegevuse kohta Leedus ja Valgevenes, kus ta jätkas oma jutlustajategevust p̄arast põgenemist Venemaalt.

Bosoi vaated paistavad silma suure radikaalsuse poolest. Ta eitas ametlikku kirikut, munkade seisust ja kloostreid, astus teravalt välja kloostrite ja kiriku maavalduste vastu. Ta mitte ainult ei eitanud vajadust alluda kirikule; ta eitas üldse vajadust alluda võimudele. Nagu kirjutatakse "Paljusõnalisest l̄akitusest", rääkis Bosoi, et: "Kirikutes õpetavad papid raamatute ja m̄aarustike järgi inimkonna p̄arimusi ning käsivad seejuures endale kuulutada ja maa-

konna võimuesindajaid karta ning neile andamit maksta. Ent ei ole kristlasel sünnis olla valitseja ja relvakandja". Ta tunnistas kõikide rahvaste võrdõiguslikkust: "... kõik inimesed on jumalast võrdsed, nii tatarlased, sakslased kui muud paganad." "Uues õpetuses" on egalitarismi ja tarbimis-kommunismi elemente. Välismaal rajas Bosc'i kommuuni, mis neid printsiipe järgis. Tema ühiskondlik ideaal seisnes "kristliku ühiskonna" moodustamises, kus puuduksid ilmalik "võim ja valitsemine" ning inimeste üle jääks valitsema ainult jumal. "Inimhulk" hakkab eksisteerima ilma sõdadeta, religioossete lahkeliideta; selles ühiskonnas ei oleks ei rikkaid ega vaeseid. Bosc'i õpetus kujutas endast seda keskaja ketserluse suunda, mida F. Engels nimetas plebeilikuks. Pärjorjusliku režiimi ja ekspluateerimise süvenedes leidis talupoegade rahulolematuse oma väljendusvormi nende palvekirjades. Neis dokumentides kujuneb läbivaks jooneks "endiste aegade" idee, mis on suunatud feodaalide pealetungi vastu talupoegade maadele ja soovib säilitada traditsioonilised suhted mõisaga. Talupojad nõuavad oma vara seadusandlikku kaitset ja isikupuutumatust mõisnike omavoli eest. Reas palvekirjas püstitatakse nõudmised alandada makse ja feodaalsete koormiste määrasid.

Talupoegade rahulolematuse teravaimaks väljenduseks kehtiva korraga sai talurahvasõda I. Bolotnikovi juhtimisel (1606-1607.a.), mis hõlmas tohutult suure territooriumi.

Liikudes Moskva peale, saatis Bolotnikov laiali "lehti", milles olid formuleeritud ülestõusu eesmärgid. Patriarh Hermogei läkitusest on näha, et bolotnikovlased "kirjutavad Moskvasse oma neetud "lehti", soovivad bojaari-orjadel tappa oma isandaid ja nende naise, lubavad neile mõisaid, varastel lubavad tappa kaupmehi ja nende vara röövida, kutsuvad neid vargaid enda juurde ja tahavad neile anda bojaarkondi, vojevoodkondi ja kõsterkondi." Niisiis sisaldus "lehtedes" üleskutse õiendada arved bojaaride ja rikkaste kaupmeestega. Kavatsesi viia läbi riigiaparaadi täielik uuendus. Bolotnikovlased nõudsid valitseva tsaari kukutamist ja tema asendamist "seadusliku tsaariga". Selles

ilmnesid ülestõusnute tsarilistlikud illusioonid. Sõja käigus ei piirdunud talupojad nõudmisega üksnes pehmemdada feodaalset eksploateerimist. Paljudes kohtades õiendasid nad arveid mõisnikega, näidates sellega stiihilist püüet likvideerida feodaalne kord täielikult. Oma eesmärgi ülestõusnud ei saavutanud, kuid see talurahvasõda avaldas suurt mõju kogu riigi edasisele arengule - mitme aastakümne jooksul ei julgenud monarhistlik valitsus lõplikult välja kujundada pärisorjuslikku süsteemi ja tegi seda alles 1649.a. "Seaduste kogus".

II peatükk

ABSOLUTISMI TEKKE JA TUGEVNEMISE AJAJÄRK

§ 1. XVII sajandi teine, XVIII sajandi esimene pool

XVII saj. astus Venemaa oma arengu uude perioodi. Seda perioodi, nagu märkis Lenin " iseloomustab kõikide piirkondade, maade ja vürstiriikide faktiline liitumine ühtseks tervikuks." *

Kujuneb välja ühtne ülevenemaaline turg, mis omakorda loob majanduslikud tingimused tsentraliseeritud riigi tugevnemiseks. Alates XVII saj. teisest poolest on täheldatav seisuslik-monarhistliku konna ülekasvamine absolutistlikuks monarhiaks. See protsess lõpeb 18. saj. esimesel veerandil Peeter I valitsusajal. "... XVII sajandi Vene isevalitsus bojaariduumi ja bojaariaristokraatiaga ei sarnane XVIII saj. isevalitsusega tema bürokraatia, teenistussisustega, "valgustatud absolutismi" üksikute ajajärgudega," kirjutas Lenin.** Absolutismi kinnistumise protsess peegeldub poliitilises ja õiguslikus ideoloogias, publitsistikas, spetsiaalsetes poliitilistes traktaatides. Nende tuumaks saab tsaari ülemvõimu probleem. XVII saj. teise poole suurimaks poliitiliseks traktaadiks olid "Vestlused riigist" (enamtuntud pealkirja all "Poliitika"). Selle autor J. Križanić (1618-1683), Horvaatia emigrant, oli pikka aega venelaste teenistuses.

- * L e n i n, V.I. Mis on "rahvasõbrad" ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu? - Teosed, 1. kd., lk. 133-134.
- ** L e n i n, V.I. Kuidas sotsialistid-revolutsionaarid teevad revolutsiooni kokkuvõtteid ja kuidas revolutsioon tegi kokkuvõtteid sotsialistide-revolutsionaaride kohta. - Teosed, 15. kd., lk. 307.

Križanići idee valgustatud, oma alamate eest tõelist hoolt kandvast tsaarist, oli seotud nõudega anda sellele tsaarile "täielik isevalitsus" .

Peetriaegsete reformide perioodil kujuneb välja absolutismi ametlik ideoloogia, mis kajastus peamiselt tsaari ukaasides. Kõikide muudatuste ja ametlike selgituste aluseks oli "Üldise heaolu" doktriin. 1700.a. 16.aprilli "Manifestis" teatas Peeter I: "Alates Meie astumisest troonile, on kõik Meie püüdlused ja kavatsused suunatud sellele, et juhtida riiki nõnda, et kõikide alamate ni jõeaks Meie hoolitsus üldise heaolu eest ja et nad elaksid ikka paremini." Peamiseks vahendiks selle eesmärgi saavutamisel kuulutati monarhi tegevus, kelle võimu käsitleti kui piiramatut ja seadusest kõrgemal seisvat. "Monarh ei pea oma tegudest kellelegi aru andma..." Need ideed arendati täielikumal kujul välja F.Prokopovitši ja V.N.Tatistševi töödes.

§ 2. F. P r o k o p o v i t š ja
V. N. T a t i š t š e v

XVII saj. esimese poole silmapaistvamaks poliitiliseks mõtlejaks Peetri ümberkorralduste ideoloogiks oli F. Prokopovitš (1681-1736). Ta võttis aktiivselt osa kirikureformi läbiviimisest, 1721-1736 aastani oli Sinodi viitsepresident. Oma arvukates töodes pööras ta olulist tähelepanu poliitilisele ja õiguslikule problemaatikale. Pooldades järjekindlalt "valgustatud absolutismi" ideid, otsis Prokopovitš argumente oma seisukohtade kinnitamiseks riigi tekke kontseptsioonist. Prokopovitši arvamuse kohaselt eelneb ühiskonnas riigile teatav loomulik seisund, mida ta iseloomustab kui "musta ja mõõtmatu seadusetuse merd" ja kirjutab, et loomulikus seisundis on inimesed ohtlikumad kui kiskjad, nad on võimelised igal ettekaandel tapma omasuguseid. Ent juhindudes oma mõistusest ja jumalikust tahtest, suudavad inimesed sellest seisundist väljuda - üksikud perekonnad ühinevad ja moodustavad "tsiviilühenduse" ("гражданский союз"). Seejärel jõuavad nad kokkuleppele ülemvõimu kehtestamise asjas. Tulevase monarhiaga sõlmitakse leping. Nimetatud aktiga võõrandab rahvas oma tahte ja edaspidi ei ole tal enam õigust sellest lepingust lahti ütelda. See moment on Prokopovitši poliitilises doktriinis eriti oluline. Ta kinnitab seda teoloogiliste argumentidega, rõhutades, et lepingu sisu ja konkreetse monarhi valik on määratud jumaliku tahtega: "On vaja teada, et rahva taht pole ... Jumalata rahva taht suunab jumal ja ei ole ilma temata võimu."

Riigi ja võimu tekkimisel on Prokopovitši arvates erakorralline tähtsus: "Võim ohjeldab inimlikud kired ja säilitab ühiskonna. Kui poleks võimu, siis oleks maa juba ammu inimestest tühi."

Prokopovitš eristas mitut "kõrgema valitsuse vormi" - demokraatiat ehk rahvariiki, aristokraatiat ja monarhiat.

Peale selle, kinnitas ta, on olemas veel selliseid valitsemiss-
viise, mis omavad "segakosseisu".

Teravalt kritiseerib Prokopovitš aristokraatiat ja de-
mokraatiat. Ta kirjutab, et aristokraatia viib valitsuse lad-
viku lahkarmusteni, seejuures unustatakse hoolitsus "üldi-
se heaolu" eest ja lepatakse "isamaa laostumisega". Veel hul-
lem aga on demokraatia, õpetas Prokopovitš. Niisuguse valit-
semisvormi juures "... on tihti massud ja rahvarahutused".
"Peale selle", märgib Prokopovitš, "võib demokraatia eksisteeri-
da ainult väikestes riikides."

Monarhia jagab ta piiratud ja piiramatuks monarhiaks.
Piiratud monarhia puhul võtab monarh endale rea kohustusi,
millede mittetäitmise korral ta kukutatakse. Niisugust mo-
narhiat peab Prokopovitš halvaks ja püüab tõestada, et selle-
le on omased "vahetpidamatud hädad".

Parimaks "valitsemise vormiks" on Prokopovitši järgi
piiramatu monarhia. "Niisugune võim hoiab rahvast ja sünnitab
suurt hüve", ütleb ta.

Kaitstes Peetri ukaasi troonipäriluse korra kohta kirju-
tas ta tsaari ülesandel traktaadi "Monarhi tahteõigus". Roh-
kete ajalooliste näidete varal tõestab ta selles väidet, et
vanematel on õigus oma lapsi jätta pärandusest ilma. "Kui
juba lihtne lapsevanem omab õigust oma lapse üle, kuidas ei
võiks siis monarh omada seda oma rahva ja alamate üle,"
niisugune on traktaadi lõppkokkuvõte. Traktaadis ülistatakse
Peetri ümberkorraldusi. Pöördudes taas trooni päritavuse prob-
leemi juurde, kirjutab Prokopovitš, et monarh peab pärandama
trooni sellele, kes "tema poolt alustatu lõpule viib,
olemasoleva kindlustab, mõeldu teoks teeb".

Suurt tähelepanu pööratakse Prokopovitši töödes riigi ja
kiriku suhetele. "Jutustuses võimust ja kiriku aust" lükkab
ta kategooriliselt tagasi kiriku püüdlused esineda ametliku
võimu nimel, tõestades, et "vaimulikud on rahva hulgas oma-
ette seisus, aga mitte omaette riik". Raäkides ainuvalitsuse
kaotamise vajadusest kirikus ja Sinodi loomisest kirjutab
ta, et kuivõrd "üksikisik ei ole kiretu", siis on otstarbe-
kas kiriku etteotsa panna kollegiaalne organ, tõe äratundmi-
ne kindlustatakse paremini "kirikukogu kui üksikisiku poolt".

"Valgustatud absolutismi" ideoloogiks oli V.N.Tatistšev

(1686-1750)- suur riigitegelane, kes tegeles objektiivselt ja viljakalt ka ajalooliste dokumentide otsimise ja kirjas-tamisega. Tema sulest on pärit mitmekõiteline "Venemaa aja-lugu". Suure osa tema loomingulisest pärandist moodustavad teosed, kus vaadeldakse riiklikke, õiguslikke ja poliitilisi küsimusi. Tatistšev lõi ka originaalse riigi ja sotsiaalse ebavõrdsuse tekke teooria.

Tatistševi mõttekaik on lühidalt niisugune. Inimene on oma loomult vaba isiksus, "kuid tema tahet peab piirama mõistus ja arukus", kuivõrd mõistusevastane tegu on kahjulik. Seega tuleb inimesele panna pähe "sunduse päitsed". Tatistšev eristab päitseid "looduse poolt", "omal tahtel võetud päitseid" ja "sunniviisiliselt pealepandud päitseid". Esimesed päitsed panevad peale kohustuse alluda vanematele. Agudes riigi tekke patriarhaalse teooria positsioonidel puudis ta tõestada, et isa võimust laste üle sündis monarhi võim, mis on antud seega looduselt eneselt.

Teised "päitsed" on "inimesele kasulikud" ja lähtuvad vajadusest, mis väljendub lepingus. Niisugusel lepingul rajaneb pärisorja ja teenri seisund. Kui inimene "ise endale, toitu, riiet või elamist ei ole võimeline hankima, aga samuti ennast vaenlase eest kaitsma", siis läheb ta teatud tingimustel teise inimese juurde teenistusse. Taolist lepingut ei saa rikkuda: kui üks lepinguosalistest rikub lepingut, siis teisel lepinguosalisel on õigus teda sundida seda täitma. Väide, et kord juba sõlmitud lepingut ei ole võimalik tühistada, moodustas Tatistševi pärisorjuslike vaadete aluse. Oma teostes püüdis ta tihti seda seisukohta põhjendada, viidates seejuures H.Grotiusesele, S.Pufendorfile ja Chr.Wolffile. Teiste "päitsetena" vaatlleb Tatistšev ka lepingut "rahvariigi ja vabariigi loomisest," kus "oma kaitseks tugevama rünnaku eest paljud mõttekaaslased ühinevad lepingu alusel tervikuga üldise heaolu ja kaitse nimel". Käsitledes monarhi võimu kui isa-seisundi edasiarendust ei rakenda Tatistšev siinkohal oma lepinguteooriat. Lepingu idee poole pöördub ta üksnes seoses monarhi valimise küsimusega, olukorras, kus

troon osutub mingil põhjusel vakantseks (näiteks pärija puudumise korral). Sellisel juhul kehtestub ajutiselt oma-parane "rahvariigi" vorm, kus "mitte keegi mitte kellegi üle ei oma vähimatki võimu". "Rahvariik" loovutab uue dünastia monarhile ainult selle võimu, mis kehtis endiste seaduste järgi. Suuremat võimu uued monarhid "ilma rahvaga kooskõlastamata mitte kuidagi ei saa nõuda", kinnitab Tatistšev.

Kolmandad "valjad" on vägivaldne vabaduse äravõtmine, "kui keegi on vangistatud ja orjuses peab elama". Neid "valjaid" loeb Tatistšev õigusetuseks. "Kui inimene kaitstult on vaba, siis ta ei pea kannatama vabaduse kaotust ja lootma juhusele, et vabaneda, kuna inimene on sündinud vabana ja ta peab kaitsma oma heaolu, samuti kätte maksuma solvangute eest, et see, kes on võimeline teist solvama, seda ei teeks," kirjutas ta. On vaja märkida, et eelpool toodud grutlust ei laiendanud ta pärisorjadest talupoegadele, kelle vabadust (nagu ta tõestas) on piiratud mitte kolmandate vaid teiste, seega siis igati õiguslike "valjastega". Tatistšev kaitses energiliselt pärisorjust. Talupoegadele "oleks vabadus hukatuseks, nagu väikelastele tuli," kinnitas ta.

Eriline koht Tatistševi loomingus kuulub küsimusele valitsemise vormidest. Üksikasjalikult uurib ta seda küsimust "Venemaa ajaloo" Siin reprodutseerib ta valitsemise vormide klassifikatsiooni, mille on esitanud Aristoteles (kolm õiget, Tatistševi teooria järgi "korralikku", ja kolla "pahelist" vormi) ja täiendab seda segavormide loeteluga. Parimaks vormiks Venemaa jaoks on Tatistševi arvates monarhia. Ta püüab veenda lugejat, et Venemaal pole võimalikud ei demokraatia ega aristokraatia. Esimene olevat mõeldamatu Venemaa suure pindala tõttu, teise vastu räägib aga ajalooline kogemus. Tatistšev arvas, et aristokraatialle kuulus Venemaal juhtiv osa feodaalse killustatuse ajajärgul, samuti ka "segasel ajal", peale Vale-Dimitri kukutamist. Mõlemaid neid ajajärke aga iseloomustas riigi enneolematu viletsus. Alles uus Romanovite dünastia, kes tuli võimule "segase aja lõpul", suutis järk-järgult taastada isevalitsuse, kusjuures peamised teened kuuluvad Peeter I. "Peeter Suur tõi endale ja riigile

suuremat kuulsust, au ja kasu, kui tema eelkäijad, kusjuures iga terve mõistusega inimene võib näha, et see isevalitsus on tõeliselt kasulik ja muud valitsemise viisid kahjulikud," kirjutab Tatistšev. Üldistades Peeter I tegevust luges ta teda "valgustatud monarhia" seaduspäraseks esindajaks.

1730. aastal astus Tatistšev aktiivselt välja ülemsala-nõukogu katsete vastu piirata uue imperatritsi Anna Ivanov-na võimu. Sellega on seotud "Vaba ja sõbralik arutelu vene aadlimeeste koosolekul ning nende arvamus riigi juhtimisest", mille on kirjutanud Tatistšev, "Arutelus" teeb ta ettepane-ku moodustada imperatritsi juurde nõuandev kogu 21 inimesest ja "alam valitsus" 100 inimesest. Valimised neisse organitesse pidid toimuma kitsas ametnike ringis ja kinnitatakse imperatritsi poolt. Monarhi võimu mingit formaalset piiramist see projekt ette ei näinud.

Õigusemõistmist vaatles Tatistšev kui võimu "peamist ametit". "Kohtumõistmine", kirjutas ta, "säilitab sisemise vaikuse ja hirmu karistamise ees, hoiab kõiki koos rahus ja armastuses."

Õigusemõistmise alahindamine näis talle ohtlikuna, kui-võrd sel juhul "kogu rahvas võib mässama hakata ja siis ei aita ka suured varandused ega suuda enam sõjavägi riigi laostumist takistada". Tähtsaks ülesandeks pidas Tatistšev uue seaduste kogu loomist, viimastel eluaastatel tegeles ta 1649. a. välja antud seaduste kogu ümbertöötamisega, püstitades ülesandeks siduda vana seaduste kogu hiljem välja antud seadustega, need aga ümber sõnastada vastavalt moraali ja poliitika nõuetele, viies nad kõik (nii vanad kui uued) ühisele alusele. (Selle töö käsikirjad ta muide hävitas kartuses, et teda võidakse süüdistada jultunud käitumise pärast - "ilma loata seaduste koostamise pärast".)

Prokopovitsi ja Tatistševi poliitilis-õiguslikud tood, mis tuginesid "valgustatud absolutismi" teooriale, evisid vaatamata nende piiratusele oma aja kohta progressiivset tähendust. Nad kaitsesid Peetriaegseid progressiivseid ümberkorraldusi, astusid välja reaktionaaride vastu. Tatistševi poliitiline õpetus oli peaaegu täielikult vaba ka religiooni sugemetest.

§ 3. I.T.P o s o š k o v

Kodanluse poolt sünnitatud poliitilised ja õigusosalased vaated kajastusid I.T.Posoškovi (1652-1726) töödes. Ta oli Moskva kubermangu talupoja poeg, kes tegeles edukalt kaubandusega ja kavatses asutada tekstiili manufaktuuri. 1725.a. Posoškov arreteeriti, suleti Petropavlovski kindlusesse, kus ta aasta hiljem suri¹.

Oma tähtsamas töös "Raamatus vaesusest ja rikkusest" Posoškov kirjutab, et näeb oma ülesannet selles, et soovitada tsaarile viisi, kuidas teha lõpp riigis valitsevale "valele ja korratusele", et juurduks armastus ja rahva muretu elu". Ta püüab järjekindlalt ellu viia "üldise heaolu" ideed, mille peab kindlustama monarh.

Posoškov arvas, et riigile on vajalik tugev tsentraliseeritud võim, mis on võimeline läbi viima "üldise heaolu" poliitikat, lepitama vaenujalal olevad ühiskondlikud jõud. Absolutismi pooldajana suhtus ta väga skeptiliselt teistesse riigivõimu vormidesse. "Meil on kõige võimukam ja terviklikum monarh, kes pole mitte aristokraat ega demokraat," kuulutas ta. Posoškov arvustas välismaa kuningaid, kes "ei suuda oma tahet väljendada ja kel on alamad isevalitsejad". Tsaarivõim on sarnane jumala võimuga, ta on piiramatu ja sõltumatu millestki muust. "Meie käskija, tsaar-isevalitseja, kui käsib midagi, siis nii see peabki saama. Nagu jumal valitseb tervet maailma, nii valitseb ka tsaar oma riiki."

¹ Posoškovi küllaltki salapärase arreteerimise tegelikud põhjused on tänini teadmata. Formaalne ettekaane - tutre kaasavara varjamine, ei vasta ilmselt tõele. Ühes säilinud dokumendis on ainsaks viiteks tegelikele põhjustele vihje, et teda suudistatakse "tähtsas riiklikus asjas". Võib üksnes oletada, et kujunenud üsnagi ebakindlas poliitilises situatsioonis (troonil oli Peeter I teine naine Katariina, kelle talupoeglik päritolu ja Peeter I lapselapse olemisolu tegid tema võimu ebakindlaks) võis Posoškovi töö kujutada endast üsnagi reaalselt ohtu valitsevale monarhile. Toim. märkus.

Posoškovi vaated absoluutsele monarhiale esindavad kaupmeeskonna huve. Olles veel ahistatud feodaalseist kammit-saist, polnud suurkodanlus välja kujunenud potentsiaalse revo-lutsioonilise jõuna. Oma edasise arengu huvides jätkas kaup-meeskond toe otsimist monarhistlikult riigilt. "Üldise hea-olu" nimel teeb Posoškov ettepaneku määratleda täpselt iga seisuse õigused ja kohustused riigi ees. Aadlikud peavad teenima sõjaväes või olema riigi teenistuses. Ainult nii-sugune teenistus annab omakorda õiguse omada pärisorje. "Kes oma majas elab ja omab pärisorje, aga monarhi pole teeninud, sellelt tuleks inimesed ära võtta ja anda nendele, kes Tema Kõrgeausust teenivad," kirjutab Posoškov. "Et Tema Kõrge-aususe maa peal keegi ilmaasjata ei elaks, peavad aadlikud, kõrvuti teiste seisustega, maamaksu maksuma." Kaitstes kaup-meeskonna huve, teeb ta ettepaneku keelata aadlikel omandada vabrikuid ja tehaseid. Saagi pidid nad müüma hulgi ja ainult kaupmeestele.

Vaimulikkond pidi samuti hoiduma tootmistegevusest ja kauplemisest. Kaubanduse ja tööstusega peab tegelema ainult kaupmeeskond. Kaupmeestele soovitas ta anda õiguse igaveseks kinnistada tehaste juurde kõiki "jooksikuid" ja vaeseid. Tähelepanuväärse osa "Raamatus vaesusest ja rikkusest" pühen-dab ta pärisorjadele. "Mõisnik pärisorjale ei ole igavene peremees, seepärast nad ka vähe neist hoolivad. Pärisorja otse-ne omanik on Venemaa monarh," - selline oli autori üldine seisukoht talurahva küsimuses. Posoškovi väljendust selle kohta, et mõisnikud on pärisorja ajutised omanikud, oleks vale lahti mõtestada kui soovi pärisorjus tulevikus kaotada. Posoškovi pärandi uurijad vaatlevad seda kui juhtnööri selle kohta, et mõisnik omab pärisorja seni, kuni ta on riigi teenis-tuses.

Posoškov peab tingimata vajalikuks reguleerida talupoega-de õigusi seadustega. Ta teeb tsaarile ettepaneku: "Mõisni-keel kehtestada seadused, mille järgi nad talupoegadelt saak-sid sisse nõuda makse, samuti ära näidata, mitu päeva nad peavad nädalas mõisniku heaks töötama, et oleks selge, palju nad peavad riigile andma, mõisnikule maksuma ja enda toit-

miseks töötama." Talupoeg, kellelt mõisnik võtab rohkem kui õigus on, peab sellest kohtule teatama. Kaebuse eest saab talupoeg 50 rubla ja vabaduse. Kui talupoeg kaebust ei esita, siis tuleb teda nuhelda piitsaga. Mõisnikult, kes talupoega koorib, soovitab ta ära võtta nii talupojad kui ka maa.

Talupoegade maa pidi olema eraldatud mõisniku maast ja talupojad pidid maksma maamaksu ise. Posoškovi arvates talupoegade maad "ei maksagi mõisniku arvele panna".

Tuleb märkida, et piirates mõisnike õigusi, ei asu Posoškov välja pärisorjuse vastu, tema ettepanekud võisid ainult osaliselt pehmedada pärisorjuse iket. Veelgi enam, mõisnikule pannakse kohustus jälgida, et talupojad pidevalt töötaksid. Posoškov ei ole rahul Vene seadusandlusega. Ta teeb ettepaneku anda välja uus "kohturaamat", mille koostamiseks tuleb kokku kutsuda suur "rahvanõukogu". Sellesse nõukogusse peab iga kubermang saatma 2-3 valitud esindajat igast seisusest, sealhulgas ka talurahva seast.

"Uut kohturaamatut" pidi laialdaselt arutatama. "Kes märkab ebaõiget sätet, see teeb kahtlemata ettepaneku viia sisse parandus, sest igapähele teeb enda haav rohkem valu kui võõra oma. Sellepärast tulebki seda raamatut arutada, et pärast ei suudistataks tema koostajaid," kirjutab Posoškov. "Suure rahvanõukogu" poolt koostatud ja üldrahvalikult arutatud "kohturaamatu" peab kinnitama tsaar.

III peatük

FEODALISMI LAGUNEMISE PERIOOD (XVIII SAJANDI TEINE POOL)

§ 1. Üldiseloomustus

XVIII sajandi teisel poolel leidsid Venemaa sotsiaal-majanduslikus elus aset märgatavad muutused, mis maarasid lõppkokkuvõttes ka poliitiliste ja õigusalaste ideede sisu.

Kujunesid majandusliku arengu tendentsid, mis hiljem satuvad teravasse vastuollu valitseva ühiskondlik-poliitilise süsteemiga. Pärissorjusliku rõhumise suurenemine kutsus 60-ndate aastate alguses esile rahva liikumise ennenägematu tõusu. Sellest võttis osa ligi 250 000 talupoega. Rahulolematuse esimene laine kulmineerus 1773-1775. a. rahvasõjas J. Pugatšovi juhtimisel. Talupoegade massiline väljaastumine pärisorjusliku korra vastu kasvas taas 1796-1797. a.

Vastuolude teravnemine valitseva aadli ja rõhutud talupoegade vahel tingis ideelise polarisatsiooni ka poliitilises ja õiguslikus sfääris. Talupoegade ülestõusud panid Venemaa ühiskonna eesrindlikke inimesi mõtlema riigi saatuse üle, ergutasid neid kriitiliselt hindamavalisevat riigi- ja ühiskondlikku korda. Hakkas kujunema valgustajate poliitiline ja õiguslik ideoloogia. Aadli kaitseideoloogia kohanes omakorda klassivõitluse uute tingimustega. Antud ajajärgul võib eristada mitut ideelist suunda: ametlik ideoloogia, aristokraatlik-konservatiivne ideoloogia ja lõpuks aadli liberaalne ideoloogia.

§ 2. Aadli õiguslik-politiiline programm

XVIII sajandi teist poolt iseloomustab absolutismi edasine tugevnemine. Ent feodalismile juriidilise maailmavaate naol tekkinud opositsioon, Laane-Euroopa ideoloogia tugevnev mõju ja vene valgustusideoloogia väljakujunemine sundisid valitsevaid klasse otsima uusi vahendeid oma positsioonide ideoloogiliseks kindlustamiseks. Üheks niisuguseks vahendiks saab "valgustatud absolutismi" idee. Eriti reljeefselt väljendub see idee Katariina II valitsemisaja esimesel aastakümnel.

1767.a. moodustati "Komisjon uue seaduste kogu projekti koostamiseks", mis koosnes aadlike, linnaelanike, valitsusasutuste ametnike, kasakate ja mõningate vabade talupoegade kategooriate seast valitavatest saadikutest. Talupojad-parisorjad komisjonis esindatud ei olnud. Valmistudes hoolikalt komisjoni kokkukutsumiseks, koostas Katariina II saadikutele ulatusliku "Juhendi".

Vene poliitilise ja õigusliku mõtte ajalukku läks "Juhend" kui "valgustatud absolutismi" ideoloogia kontsentreeritud väljendus. "Juhendi" koostamisel oli laialdaselt kasutatud Laane-Euroopa valgustajate ideid, mida Katariina kohaldas vastavalt oma poliitilistele eesmärkidele. Lahtiütlemine valgustusideoloogia vaimust, mis paistis silma oma religioonivastase suunitlusega, sai alguse juba "Juhendi" esimestest ridadest. "Juhendi" esimene paragrahv sisaldab järgmist mõttetetera:

"Kristlik seadus õpetab meid tegema vastastikku head, niipalju, kui see on võimalik". 352 paragrahvis pöördub ta jällegi "Jumala seaduste" poole. Katariina II kuulutas end loomuõigusliku teooria pooldajaks ja lülitas "Juhendisse" terve rea sellele vastavaid seisukohti. Selle teooria üks

peamisi ideid seisnes selles, et positiivne õigus oli vaja viia kooskõlla inimese olemusega, s.o. likvideerida seisuslik kord, kindlustada kodanike võrdsed õigused, isiku- ja lepinguvabadus. "Juhendis" pole sellest sõnagi. Selles vaiktakse ka ühiskondliku lepingu teooriast ja temaga tihedalt seotud rahva suveräänsuse ideest. Riigi eesmärgiks kuulutatakse "üldine heaolu", mida peab kindlustama monarhi tark juhtimine. 18. sajandi teisel poolel hakkasid ilmekalt väljenduma ka vanade aadlidünastiade pretensioonid. Nende aluseks oli kasvav ärevus Katariina II poolt loodud bürokraatliku aparadi kasvava mõju ja imperatrissi enda tugevneva omavoli puhul, mis ähvardas selle seisuse traditsioonilisi privileege. Moodustus iseseisev poliitilis-õiguslase mõtte vool, mis nõudis feodaal-pärisorjusliku korra säilitamist selle muutumatu kujul, astus välja valgustajate ideede vastu ja kritiseeris isevalitsusliku riigi poliitikat paremalt.

Üheks selle suuna silmapaistvaks esindajaks oli vürst M.Štšerbátov (1733-1790).

Oma paljudes teostes ja kõnedes Seadusandlikus komisjonis esineb Štšerbátov pärisorjusliku korra kindla kaitsjana. Argumendid on seejuures küllaltki mitmekesised; ta pöörduv ajaloo, majanduse, õigusteaduse ja eetika poole. Sageli maalib Štšerbátov oma kõnedes idüllilisi pilte talupoegade ja mõisnike harmoonilistest suhetest. Štšerbátov kinnitab, et mõisnikud loovutavad talupoegadele suurema osa oma maast hoolitsedes nende kui oma laste eest. Tema arvates on talupoegade kohustuseks õiglane vastutasu mõisniku hoole eest¹. Tema teiseks armastatud argumendiks pärisorjuse

¹ Aadli privileegeeritud seisupidi tuletas Štšerbátov algselt inimeste loomulikust sunniparast ebavõrdsusest. See moment on tema õpetuses eriti tähelepanuväärne seeparast, et ta kujutab endast ilmekat illustratsiooni sellele, kuidas sai loomuõiguslikku teooriat, mis oli sageli revolutsioonilise kodanuse idegliseks relvaks, kasutada diametraalselt vastupidistel eesmärkidel - reaktsioonilise aadli huvides. Tahaksin rõhutada, et just Štšerbátovi teooria kõrvuti inglise filosoofi Thomas Hobbes'i õpetusega) on tähtsam argument selle kasuks, et loomuõiguslik kontseptsioon ei kujuta endast mingi ühe klassi (näiteks kodaaluse) ideoloogiat, vaid juriidilise mõtlemise teatavat tüüpi. (Toim. märkus.)

aramuutmise vastu oli asjaolu, et taoline samm tähendaks aadli laostamist.

Stšerbatovi üheks tähtsaimaks teoseks oli sotsiaaltoopiline romaan "Sveitsi aadliku härra S. reis Offiirimaale" (jää lõpetamata). Olles kirjutatud autori viimastel eluaastatel, kujutab romaan endast omaladset kokkuvõtet tema poliitilistest mõtisklustest. Romanis on sisuliselt kujutatud Venemaad sellisena, nagu ta oleks võinud olla siis, kui oleks olnud läbi viidud autori poolt pakutud reformid.

Offiiria riik tugineb seaduses rangelt fikseeritud seisuslikule organisatsioonile. Sotsiaalse redeli tipu moodustab aadelkond - kinnine seisus, kuhu teistest seisustest pääseb ainult erakordsetel juhtudel. Aadel ise jaguneb "neljaks suursuguseks seisuseks". Esimesele "seisusele" on antud erilised õigused: ainult nendest moodustatakse imperaatori nõukogu ja ainult nendele kuuluvad kõrgemad kohad riigis. Stšerbatov, kes järjekindlalt eitab "võrdsuse müüti", ei lubanud Offiirias võrdsust isegi aadlike hulgas.

Ideaalses riigis jäävad pärisorjuslikud suhted puutumatuks. Ainult aadlikel on õigus omada asustatud mõisaid. Tunnetades mingil määral seda hädadohtu, mida kujutab endast aadlike riigile kodanluse arenemine, plaanitses Stšerbatov väliskaubanduse täielikku likvideerimist, püüdes piirduda ainult sisekaubandusega. Ülemvõim riigis kuulub imperaatorile. Tema juurde moodustatakse nõukogu, mis koosneb aadlike ülemkihist, samuti ka "Ülemvalitsus", mis jaguneb viieks departemanguks (halduspiirkonnaks). Iga departemangu koosseisus peab olema esimees, kuus kohtunikku, kes määratakse imperaatori poolt ja kümme semstvo (maa) kohtunikku.

Kõik semstvo kohtunikud valitakse 15 kubermangust, milleks on jaotatud Offiirase riik. Iga kubermang saadaks viis saadikut aadlike hulgast ja ühe väikekodanlaste ja kaupmeeste hulgast. Ainsaks allüksuseks, mille töös võivad osaleda lisaks aadlikele ka väikekodanluse ja kaupmeeskonna esindajad, on kolmas departemang, mis tegeleb kaubanduse ja riigitulu küsimustega. Mitteaadlikest saadikute tähtsus on sisuliselt tühine, kuna kaubandusele kuulus Offiirase riigis

vaid tagasihoidlik koht.

Seaduste ettevalmistamiseks moodustas "Ülemvalitsus" seadusandliku komisjoni 20 inimesest. Mitteaadlike osavõtt selle komisjoni tööst oli täielikult välistatud. Impeeraator ja bürokraatia osutuvad kokkuvõttes aadli pideva kontrolli all olevaiks, aga aadlike hulgas kuulub otsustav osa aadlike Ülemkihile.

Üheaegselt konservatiiv-aristokraatliku voolu poliitilis-juriidilise mõtte kujunemisega hakkab moodustuma aristokraatlik-liberaalne vool.

Tema esindajad suutsid vähemal või suuremal määral tajuda ohtu, mida kujutas valitsevale klassile feodaal-pärisorjusliku korra lähenev kriis ning esitasid reformi programmi, mis oli suunatud aadli majanduslike positsioonide tugevnemisele ja selle poliitilise kaalu suurenemisele riigi juhtimisel. Saades aru sellest, et aadlil tuleb lõpuks ikkagi loobuda pärisorjuslikust süsteemist, kavandasid nad selle reformi kaugesse tulevikku ja sellistel tingimustel, mis oleksid mõisnikele soodsad. Talupoegade vabastamisele pidi eelnema nende valgustamine.

"Kui minu kaasmaalaste alamad klassid on valgustatud, siis nad on väärt vabadust, kuna nad ainult siis oskavad seda kasutada ilma kaaskodanikele kahju tekitamata, rikkumata korra ja suhteid, mis on vajalikud igasuguse valitsemise puhul," kinnitas vürstinna Daškova.

§3. Valgustusideoloogia

XVIII sajandi kuuekümnendatel aastatel kujunes Venemaal välja valgustuslik feodalismivastane ideoloogia. Kuna vene kaupmeeskond oli tihedalt seotud feodaalse süsteemiga, polnud siin veel välja kujunenud kodanlust kui klassi, kes oleks olnud võimeline edasi viima eesrindlikke ideid. Valgustusideede väljendajateks olid aadliringkondade esindajad ja demokraatlik intelligents.

Vene valgustajate vaadete hinnangu leiame V.I.Lenini artiklist "Millisest pärandusest me loobume?" (1898.a.).

V.I.Lenin märkis, et valgustajad astusid välja terve rea feodaalsete instituutide vastu. Neid innustas võitlus pärisorjuse ja kõigi selle ilmingute vastu majanduslikus, sotsiaalses ja juriidilises vallas.

Teine iseloomulik joon, ühine kõigile vene valgustajatele, jätkas Lenin "... on hariduse, omavalitsuse, vabaduse, euroopalike eluvormide ja üldise Venemaa izakülgse euroopastamise taline kaitsmine."* Tsensuurialuses kirjutises püüdis V.Lenin selle fraasi abil rõhutada valgustajate vaenu isevalitsuse vastu. Märkides Vene valgustajate programmi positiivseid külgi, kirjutas Lenin, et nende iseloomulikuks jooneks oli "... rahvamasside, peamiselt talurahva huvide kaitsmine (kes polnud veel täiesti vabastatud või vabanesid alles valgustajate ajajärgul), siiras usk sellesse, et pärisorjuse ja selle jäänuste kaotamine toob endaga kaasa üldise heaolu, ja siiras soov sellele kaasa aidata."**

18.saj. teise poole valgustajate poliitilis-juriidilised vaated kajastusid eriti ilmekalt esimese vene juristi S.Desnitski (1740-1789) töodes.

Oma töodes pööras Desnitski suurt tähelepanu kaasaegse perekonna tekkimisele, omandi juriidilistele vormidele ja esitas riigi tekkimise originaalse idee. Käsitledes ühiskonna

*Ka, 1 k. 452. V.I. Millisest pärandist me loobume? - Teosed, 2.
**Samas.

viitas Desnitski neljale ajajärgule. Ürgajaks loetakse rahvas-
te seisundit, mil nad elasid loomade püügist ja toitustid
marjadest. Teise astme moodustab aeg, mil rahvas tegeles
karjaksavatusega; kolmanda - viljakasvatamise ajastu. Viima-
sel astmel saab valisevaks kauplemine .

Desnitski arvates oli üleminek neljandasse seisundisse
seotud ka kaupmeeskonna tekkega.

Kaasaja perekonna ajaloo uurimisel kinnitas Desnitski,
et elatusvahendeid hankisid jahipidamise ja koriluse ajajärgul
ainult mehed. Sugudevahelised suhted olid korraldamata, naised
olid täielikult sõltuvuses meestest. Karjaksavatuse ajajärgul
areneb mitmenaisepidamine. Selle põhjuseks oli Desnitski
järgi see, et "naised olid majapidamises kasulikud". Vilja-
kasvatuse ajajärgul kasvab naise osatähtsus majapidamises
ja kujuneb välja ainuabiolu.

Kaubanduse ajajärgul omandavad abielusuhted õigusliku
reglementeerituse.

Jälgides eraomanduse tekkimist ja arengut näitab Desnitski,
et jahinduse ja koriluse ajajärgul "me ei näe omandit nii
selgelt, kui praeguste ülivalgustatud rahvaste juures". Nii-
suguses seisundis on "asjade kasutamine suuremalt osalt...
ühine". Esimesed ettekujutused omandusest ilmuvad, Desnitski
järgi, karjaksavatuse ajajärgul, kusjuures tegemist pole
siin mitte era-, vaid kollektiivse omandiga.

Eraomand, Desnitski arvates, areneb järk-järgult vilja-
kasvatamise ajajärgul ja saab lõplikult küpseks kaubanduse
ajajärgul.

1768.a. saatis Desnitski Katariina II-le "Esildise
õigusliku kohtumõistmise ja karistamise seaduse kohta Vene
impeeriumis".

Desnitski oli absolutismi piiramise pooldaja. Ta andis
positiivse hinnangu 1628.a. "Petitsioonile rahust", milles
inglise kodanlus ja uusaadel formuleerisid vahetult enne
revolutsiooni algust oma nõudmised. Nõrdimusega kirjutas ta
inglise parlamendi abitusest Henry VIII valitsusajal. Loomu-
likult ei võinud niisugused ideed leida otsest väljandust
projektis, mis oli ette nähtud üleandmiseks imperatrissile.

Kuid projekti analüüs lubab kinnitada, et Desnitski lootis tsaarivõimu reaalsele piiramisele, mis pidi toimuma tema poolt pakutud reformi käigus. Seadusandlik võim pidi vastavalt "Esildisele" jagunema monarhi ja senati vahel. Kartes, et teda võidakse süüdistada isevalitsuse õõnestamises, kirjutas Desnitski projektis, et ükski seadus ei või jõustuda enne, kui ta on kinnitatud monarhi poolt, s.t. et monarhil säilis absoluutse veto õigus. Samal ajal püüdis valgustaja muuta senatit vene ühiskonna progressiivsete kihtide toeks, kes olid absolutismi vastasteks. Sellega seoses tegi ta ettepaneku moodustada senat ühekojalisena, kõik selle liikmed omaksid võrdseid õigusi, mis ei oleneks nende seisuslikust kuuluvusest. Valimisõiguse said mõisnikud, majaanikud, samuti kõik teised maavaldajad, kes tasusid makse mitte alla 50 rubla. Peale selle pidid saama valimisõiguse kaupmehed ja käsitöölised, samuti ka "usu- ja koolikohad" eesmärgiga tugevdada senati iseseisvust. Desnitski pidas vajalikuks valida senatisse 600-800 saadikut. Niisugune suurearvuline senat pidi saama ühiskondliku arvamuse autoriteetseks väljendajaks ja monarhil oleks tahes-tahtmata tulnud temaga arvestada. Senat sai laialdased volitused seadusandluse, finantsdistsipliini ja haldusküsimuste kontrollimiseks.

Monarhi võimu tingimustes pidi eriline vabadus kuuluma kohtule. Kohtunikke pidi määrama küll monarh, kuid projektis viiakse järjekindlalt läbi kohtunike iseseisvuse ja asendamise põhimõte. Monarhil pole õigust otsustada oma kohust rikkunud kohtuniku saatust. Asja peab arutama senat, aga monarh võib teda "trahvida või karistada" alles pärast süü kindlakstegemist. Piiratud oli ka monarhi õigus määrata kohtunikke. Kohtunikuks võis saada ainult see, kes teeb eksami õigusteaduse fakulteedi professoritele, seejärel aga "advokaatide fakulteedi" ees ja töötab mõned aastad advokaadina. Real juhtudel nähti ette kohtuasjade arutamine 15 vannutatud mehe osavõtul, keda projektis nimetati tunnistajateks.

Desnitski projekt sialdas oma aja kohta küllaltki progressiivseid nõudmisi. Selles on esitatud seisustevaba, valitseva seadusandliku kogu kokkukutsumise, vandemeeste kohtu

organiseerimise ja laialdase kohaliku omavalitsuse moodustamise ideed. Desnitski viis järjekindlalt läbi põhimõtet kohtunike sõltumatusest ja asendamatuses, samuti ka kohtu kontrolli printsiipi administratsiooni tegevuse üle.

Reas oma teostes arvustas Desnitski pärisorjust. Näiteks oli tema poolt vene keeles trükkiks ette valmistatud inglise agronoomi Thomas Boudeni raamat "Maakorralduse õpetus". Ta kirjutas sellele eessõna ja tegi raamatu teksti rea täiendusi, milledele võrdles palgatöö rajanevat inglise põllumajandust pärisorjusliku põllumajandusega. Ta kirjutas paljudest progressiivsetest põlluharimise meetoditest, mis ei ole kasutatavad pärisorjuse tingimustes. Selle raamatu venekeelne variant kujutas endast sisuliselt pärisorjuse laiahaardelist kriitikat majandus- ja põllumajandusteaduste seisukohalt lähtudes. "Esildise" lisas sisaldus pärisorjuse terav eetilise kriitika.

Desnitski kirjutab pärisorjade õigusest, mõistab hukka mõisnike omavoli õeldes, et kauplemine inimestega on "vastik inimesearmastusele". Tema praktilised soovitusel on seejuures küllaltki mõõdukad. Ta teeb ettepaneku reguleerida talupoegade kohustusi mõisnike vastu seadusandlikus korras, kinnitada pärisorjadele õigused isiklikule omandile kinnisvara näol, keelata talupoegade müümine maata. On põhjust arvata, et tema vaated pärisorjuse küsimustes olid küllaltki radikaalsed ja "Esildise" lisas toodud programm oli Desnitski jaoks alles esimene samm pärisorjuse täielikuks likvideerimiseks.

§ 4. A. R a d i š t š e v

Venemaa 18. saj. teise poole progressiivse poliitilise ja õigusalase mõtte kulminatsiooniks sai A. Radištševi (1749–1802) õpetus. Tema poliitilise programmi teoreetiliseks aluseks olid vaated riigi tekkimisele, riigi ja õiguse olemusele. Radištševi arvates on loodus "erinevate sugupoolte alusel loonud inimeses kalduvuse elada koos". Juba ühiskonna loomulikus, looduslikus seisundis olevat inimesele omane arusaam õigusest ja ebaõiglusest. Inimesed järgivad reeglit: "Ära tee teisele seda, mida sa ei taha, et tehtaks sinuga." Kuni eraomandi ilmumiseni eksisteeris ühiskonnas üksmeel ja "seadus ei olnud midagi muud, kui igaühe puue tuua kasu kõigile... keegi ei tahtnud teha midagi vastu teiste tahtmist".

Analoogiliselt Rousseau'ga seob Radištšev riigi tekke eraomanduse tekkega. Kuid siin on ka lahkuminekuid. Rousseau' kinnitust mööda tekivad võim, kohtud ja kohtumaarustikud rikaste kuritahtlusest. Tekkinud juhtimisviis võttis edaspidi stabiilse ja regulaarse vormi, milleks saigi riik. Radištševi seisukoht on siin teine. Ta arvab, et "riik on tohutu masin, mille eesmärk on kodanike õndsus." Nähtavasti Radištšev, kes uskus rahvamasside kollektiivset mõistust, eitas mõtet sellest, et nad võivad vabatahtlikult nõustuda poliitilise õrjuse kehtestamisega. Riik aga tekib vaikiva lepingu tulemusena, mille eesmärgiks on kaitsta nõrku ja rõhutuid. Võrreldes Rousseau' ja Radištševi teooriate erinevusi, ei tohi neid üle hinnata. Lõppkokkuvõttes pidi ka Rousseau' arvates riik teenima üldist heaolu. Rõhuvate funktsioonide täitmist vaatleb ta kui riigi kõrvalekaldu mist oma tegelikest kohustustest ja "kui rikaste vandenõu" vaeste vastu.

* Vt. sellest: "Политические и правовые учения: проблемы исследования и преподавания", М; 1978, с. 143 – Toim. märkus.

Suurt tähelepanu osutas Radištšev õiguste ja seaduste olemuse väljaselgitamisele. Ta kaitses järjekindlalt kolme põhiteesi.

Esiteks.

Seaduse, rahva suveräänsuse ja loomulike õiguste tihe seos. Ta vaatlleb seadust kui "ühise tahte avaldust", kui "teadaannet selle kohta, milles seisneb ühiskonna õndsus." Seaduse aluseks peab olema loomulik õigus. "Positiivne seadus ei hävita, ei tohi hävitada ja on võimetu hävitama loomulikku õigust," kirjutas Radištšev.

Teine tees, mis otseselt tulenes esimesest, on ainult jõule rajanevate seaduste kohustuslikkuse eitamine. Ta astus välja nende "seadusõpetajate" vastu, kes nägid loomuõiguse põhitõdedes tugeva õigust (Štšerbato - Toim.). Jõud, mis põhjustab omavali, ei või sünnitada õiglust. Ivan III tegevust, mis likvideeris Novgorodi poliitilise isevalitsuse, loeb Radištšev seadusevastaseks. "Milleks õigus üldse, kui on olemas jõud? Kas ta võib eksisteerida, kui otsused kirjutatakse rahva verrega?". Seadust, kui ta "ei põhine tegelikkusel" Radištševi arvates lihtsalt ei eksisteeri. Mõtleva ei eita seejuures jõu osatähtsust tõelise õiguse kehtestamise protsessis.

Siit tuleneb Radištševi kolmas tees, mis on tihedalt seotud tema revolutsiooniliste põhimõtetega. Ta oli kindlal arvamusel, et loomuliku õiguse alusel välja töötatud seaduste realiseerimine on võimalik ainult siis, kui nad toetuvad reaalsele jõule. "Kõikide aegade kogemused näitavad, et õiguse kehtestamine ilma jõuta oli alati tühi sõnakõlks". Radištšev kaitses oma mõtet vajadusest kaitsta jõuga oma riikutud õigusi. See, kes tahab kodanikelt ära võtta "kodaniku nimetuse, on tema vaenlane". Vaenlase vastu otsib ta abi ja kaitset seaduselt. Kui seadus ei ole võimeline seda tegema või ei taha seda teha või võim ei ole suuteline teda ees seisvas hädas abistama, siis kodanik omab õigust ennast kaitsta ürgsel kombel. Kodanik, saades kodanikuks, ei lakka olemast inimene, kelle esmane kohustus, lähtudes tema olemusest, on enda puutumatus, kaitse ja heaolu," loeme

"Reisist Peterburist Moskvasse".

Radištševi terava kriitika osaliseks saab pärisorjus, instituut, millele ta esitas terve rea juriidilisi, majanduslikke ja kõlbelisi vastuväiteid.

Radištšev tõestab, et pärisorjus on vastuolus loomuliku õiguse ja ühiskondliku lepinguga. Loomulikus seisundis olid kõigil võrdsed õigused, kõik olid võrdsed, üks ei olnud teise suhtes alluv. Astudes tsiviilühiskonda, piirasid inimesed oma senist vabadust. "Nad panid oma vabadusele piiri ja tegude kohta mõtlesid välja seadused; kui kõik on võrdsed emahius, siis peavad nad olema võrdsed ka nendes piirangutes." Ent pärisorja seisund ei vasta neile tingimustele. "Orjastamine on kuritegu" - niisugune on selle arutelu lõplik kokkuvõte.

Radištšev kritiseeris pärisorjust ka majanduslikust seisukohast. Selles osas sarnanevad tema tööd Desnitski omadega. Radištšev arvas, et maa- ja töösaaduste jaotamine pärisorjuslikus ühiskonnas annab madala tööviljakuse ja maa-harimise kultuuri languse. Üheaegselt juriidiliste ja majanduslike põhjendustega esitab Radištšev terve rea kõlbelisi põhjendusi pärisorjusliku korra vastu. Kommet orjastada endataolisi nimetab ta "kiskja kombeks" ja tähendab "kivist südant ja hinge täielikku puudumist".

Üks keskeid kohti Radištševi poliitilises õpetuses kuulub isevalitsuse kriitikale. Kõiki Radištševi teoseid läbib mõte sellest, et isevalitsus kujutab endast organiseeritud omavoli. "Isevalitseja otsib ainult heakskiitu enesearmastusele ja kogub vaid enda jaoks", ei oma muud tegevusjuhist peale oma enda tahte ja kapriisi.

"See ei saagi olla teisiti, võttes arvesse inimese puuet ainuvalitsemisele ja Helvetiuse sellekohane väide leiab alataasa kinnitust," märgib Radištšev.

Seda arvestades on heategev ainuvalitseja erandlik nähtus.

Mitte vähem terav polnud Radištševi kriitika absolutismi riigiparaadi aadressil. "Tsaari ainuvalitsemise eeskuju, omamata seadust... peale oma tahte või kapriisi, õhutab igat

Ülemust mõtlema, et kasutades oma osa piiramatust võimust, on ta samasugune kohalik valitseja, kui see, Üleüldine," määrib Radištšev.

Ta lükkas otsustavalt tagasi valgustatud absolutismi teooria. Venemaa 18.saj. 60-80.a.valgustajad suhtusid kriitiliselt sellesse teoriasse, tõestades rea näidetega ajaloo, et kuulsad monarhid olid julmad türannid ega hoolitsenud rahva heaolu eest. Radištšev ei piirdu ajalooliste andmetega, vaid püüab leida teoreetilisi argumente tõestamaks, et on alusetu loota valgustatud monarhile.

Radištševi suurim teene seisnes selles, et ta püstitas esmakordselt rahvarevolutsiooni idee. Põhjendades rahva õigust ülestõusule ja ühiskondliku ning riigikorra põhjalikule muutmisele, tugines mõtleja ühiskondliku lepingu teooriale, kaitstes järjekindlalt rahva suveräänsuse kontseptsiooni. "Kui me anname seadusele osa oma õigustest ja loomulikust võimust, siis peab ta olema kasutatud meie kasuks; selle kohta teeme me ühiskonnaga vaikiva lepingu. Kui seda rikutakse, siis vabaneme ka meie oma kohustustest." Ainuvalitseja ebaõiglus annab rahvale, tema kohtumõistjale samasugused ja veel suuremaki õigused, kui annab kohus kurjategija üle. "Isevalitseja on ühiskonna esimene kodanik," kirjutas ta märkustes Mably raamatu "Mõtted Kreeka ajaloo ehk kreeklaste heaolust ja õnnetusest" tõlkele. Veel täpsemalt on rahva suveräänsuse kontseptsioon väljendatud käsikirjas "Seadusandluse kogemus". "Kodanike kogumit nimetatakse rahvaks; rahvakogu võim on esmane, aga seepärast kõrgeim, ainuke."

Radištšev eitas kategooriliselt seisukohta, nagu poleks rahvamassid suutelised tõstma endi hulgast esile tõelisi revolutsiooni juhte.

Rahvarevolutsioon tähendas Radištševile ühiskonna ja riigi sügavaid ümberkorraldusi rahva huvides. Just revolutsiooni käigus pidid teostuma tema ühiskondlik-poliitilised ideaalid. Suurt mõju nende ideaalide tekkele osutasid Prantsuse eesrindlik mõte, enneköike Rousseau' ja Mably egalitaarsed vaated. Radištševi teoste analüüs näitab, et ta seisis samuti egalitaarsetel positsioonidel.

Erilist tähelepanu osutas ta üldse Novgorodi riigikorrale. "Novgorodil", kirjutab ta "Teekonnas", "oli rahvalitsus... rahvas oli oma Veetše koosolekul tõeline valitseja". Oma valitsusvormilt oli Novgorod vabariik, vaba riik. "Olgugi, et seal olid vürstid, kuid neil oli vähe võimu. Kogu juhtiv võim oli asevalitsejate ja tuhandeliste käes", kinnitab Radištšev. Rõhutades iidse Novgorodi võimsust ja suurust, asus Radištšev samal ajal välja laialt propageeritud kinnituste vastu, nagu võiks vabariik eksisteerida ainult väikestes riikides.

Peale revolutsiooni võitu pidi Venemaa Radištševi arvates lagunema osadeks, mis õnakorda pidid moodustama seejärel föderatsiooni. Suveräänsus hakkab kuuluma rahvale, kes viib selle ellu, kogunedes Veetšele.

Radištšev läks vene poliitilise mõtte ajalukku kui esimene revolutsionäär-vabariiklane. Tema vaated mõjutasid suuresti P.Pesteli, K.Rõlejevi ja teiste dekabristide poliitilisi vaateid, kes kaitsesid vabariikluse ideid.¹

---

¹ Paar sõna ka Radištševi elukaigust. Radištšev pärines hiilgavast aadliperekonnast ja omandas suureparase hariduse (õppis ka õigusteadust Leipzigin). 1788.aastal valminud raamatu eest "Reis Peterburist Moskvasse" mõisteti talle surmanuhtlus, mis asendati eluaegse asumisega. Toimunud voimuvahetus, mille tagajärjel saab troonile suhteliselt liberaalsete vaadetega Aleksander I, võimaldab tal tagasi poorduda Peterburi. Ent siin jäävad teda jalutama poliitiline santaaž, ahvardused. Selles olukorras sooritab ta 1802. aastal enesetapu. Tema hüvastiütukiri lõpeb tähelepanuväärsete sõnadega: "Järeltulijad maksevad minu eest katte!" - Toim. märkus.

5. Talurahva ülestõusude ideoloogia

Venemaa ideelis-poliitilist elu mõjustas 18. sajandil ka talupoegkonna vabadusvõitlus. Erilise tähtsuse omandas sel ajajärgul talurahvasõda Jemeljan Pugatšovi juhtimisel (1773 - 1775 - Toim.). Selle võitluse käigus omandas talupoegkond oma poliitilise teadvuse. Tõsi, seda iseloomustas veel maailmavaateline piiratus, harimatus, ideeline nõrkus, ebamaararus tulevase ühiskonna ja riigikorra suhetes, kuid just sel perioodil kujunesid erilise selgusega välja nõudmised ühiskonna ja riigikorra muutmiseks, aadlike omandiõiguse piiramiseks, laialdase demokraatliku omavalitsuse moodustamisest kohtadel. Laia leviku omandasid Pugatšovi nimel väljaantud ukaasid ja manifestid¹. Kuigi esimesed nende hulgast ei sisaldanud eriti radikaalseid nõudmisi talurahva küsimuses, muutusid need aja jooksul aga kategoorilisemaks, üldisemateks ning kujuneb välja revolutsioonilise talupojavõitluse omapärane ideeline platvorm.

¹ Tuletame meelde, et taktikalistel kaalutlustel (?) esines Pugatšov Katariina poolt tapetud Peeter III-na, kes esitas oma "seaduslikud pretensioonid" troonile. Vahemärkusena olgu öeldud, et kõikvõimalikud legendid imelabi paasenud trooniparijaist, vale-tsaarid jne. etendasid keskaegse Venemaa poliitilise elus kullaltki tahelepanuväärset osa (ja teevad seda vene valge-emigrantlikes ringkondades lausa tänini). See rajanes asjaolul, et laiemad rahvahulgad uskusid "isakese-tsaari" headusse ja pidasid ebaõigluse ja viletsuse allikaks ametnikke-mõisnikke, isehakanud valitsejaid. Rängelt võttes ei võidelnud ka Pugatšov monarhia kui niisuguse vastu, vaid uue, "isalikuma" monarhia eest, mis pidi rahuldama talurahva kõige põhilisemad nõudmised ja mis olid objektiivselt võttes revolutsioonilised. Pugatšovi eripara ja suurus seisnes selles, et tsaari-idee ümber koondusid laiad rahvahulgad, kelle hülje tema poolt antud dokumendid väljendasid. Pugatšovi eesmärgiks polnud järjekordne pööre-pöörde, vaid sisuliselt tõeline rahyarevolutsioon. On küll mõneti paradoksaalne (kuigi sama võime täheldada ka reformatsiooni puhul Sakamaal), kuid on ometi tõsiasi, et tema poliitilise programmi ebamaararus etendas konkreetset ajaloosises situatsioonis isegi positiivset osa - tanu sellele õnnestus Pugatšovil tuua oma lippude alla vagagi erinevaid jõude ekspluateeritavatest klassidest. - Toim.markus.

Talurahvasõda Pugatšovi juhtimisel oli küll suures osas stiihiline, kuid nagu V.I.Lenin rõhutas, kujutab "stiihilisuse element endast tegelikult ei midagi muud, kui teadlikkuse alget."*

Isegi primitiivsed mässud väljendasid juba mõningaid teadlikkuse ärkamise tundemärke. Talurahvasõja küpseks dokumendiks sai 31.juuli 1877.a. manifest, mille valmistas ette ülestõusnute sõjakolleegiumi sekretär A.Dubrovski.

Manifest "kuulutab kogu rahvale" järgmist: "Kuulutame selle ukaasiga ...kõiki, kes varem olid pärisorjuses või mõisnike alluvuses nüüdsest saadik üksnes meie krooni ustavaiks alamaiks ja annetama neile püha risti ja eestpalved, pead ja habemed, vabaduse ja kasakapriiuse..." Manifestis sisaldub katse mõtestada lahti tegelik olukord, välja selgitada rõhumise ja talupoegade õigusetuse peasüüdlased. Nii-sugusteks kuulutatakse mitte enam üksikud ametnikud või aadlikud, vaid kõik aadlikud-pärisorjapidajad.

Astudes välja mõisnike-feodaalide rõhumise vastu, tahtsid ülestõusnud samal ajal säilitada monarhiat. Arvestades Pugatšovi seisukohtadega, taheti luua kasakate riik (kuna kogu rahvas muudeti kasakateks) kasakate raada kui kohapealse võimuorganiga ja "hea talupoegliku tsaariga" riigi eesotsas. Ülestõusnute stiihiliselt esitatud nõudmised said rõhutute suure toetuse osaliseks.

---

* L e n i n V.I. Mis teha? - Teosed, 5 kd.,lk.335-336.

IV peatükk

XIX SAJANDI ESIMENE POOL

§ 1. Üldine iseloomustus

XIX saj. esimesel poolel jätkub Venemaal kapitalistlike suhete areng, tugevneb talupoegade võitlus pärisorjusliku rõhumise vastu, süveneb feodalismikriis. Isevalitsuse poliitika kõigub sellel perioodil otsese revolutsioonikursi ja liberalismi vahel. Liberaalsel perioodil koostatakse terve rida reformide projekte ühiskonnasuhete valdkonnas, töötatakse välja kõrgemate riigivõimu ja kohalike valitsemisorganite reorganiseerimise ettepanekud. Kuid aadlike põhimass jäi endiselt piiramatu võimuga isevalitsuse ja pärisorjusliku korra säilitamise pooldajaks. Need aadlike meeleolud väljendusid ka poliitilises ideoloogias, eriti N.Karamzini töödes. Aadlike keskkonnast sirgusid aga ka esimesed vene revolutsionaarid-dekabristid. Artiklis "Herzeni mälestuseks" tõi V.I.Lenin välja Venemaa revolutsioonilise liikumise kolm etappi - aadli-, segaseisuslik ja proletarne. Dekabristid kuulusid esimesse, aadlike revolutsioonilise liikumise etappi. V.Lenin kirjutas: "Algu - aadlikud, mõisnikud, dekabristid ja Herzen. Kitsas on nende revolutsionaaride ring. Hirmus kaugel on nad rahvast. Kuid nende töö ei olnud asjata. Dekabristid äratasid Herzeni. Herzen arendas revolutsioonilist agitatsiooni."*

* L e n i n V.I. Herzeni mälestuseks. ♦ Teosed, 18 kd., lk.14-15.

§ 2. M. S p e r a n s k i

Isevalitsuse kõikumine liberalismi ja reaktsioonilise kursi vahel kajastus M.Speranski (1772-1830) poliitilistes ja juriidilistes vaadetes. Tema tegevuse esimene periood on seotud Aleksander I suhteliselt liberaalse poliitilise kursiga. Speranski töötab bürokraatiaredeli kõrgetel kohtadel, koostab imperaatori korraldusel riigi ümberkorraldamise plaani. Jäädes aadli-liberalismi positsioonidele, pidas ta vajalikuks minna teatud järeleandmistele ühiskonna kodanlikele elementidele. Speranski paljud ettepanekud kutsusid esile aadli enamuse rahulolematuse. 1812.a. saadeti ta tugeva politseivalve all Nižni-Novgorodi asumisele. Vähehaaval õnnestus tal taastada Aleksander I usaldus, 1816.a. määratakse ta Pensa tsiviilkuberneriks, 1819.a. Siberi kindralkuberneriks. 1821.a. tuleb Speranski tagasi Peterburi. Oma tegevuse sellel ajajärgul eemaldub ta liberalismist ja temast saab piiramatu monarhia kaitsja. Speranski juhtimisel koostati Vene impeeriumi 45 kõiteline seaduste täielik kogu ja 15-kõiteline seaduste kogu.

Speranski poliitilised ja õigusosalased ideed leidsid kajastamist terves reas ametlikes ja mitteametlikes projektides ja toimetistes, samuti "Lühikeses juhises kodumaiste seaduste tundmaõppimisel", mille kallal ta töötas imperaator Nikolai I ülesandel.

1802.a. kirjutab Speranski "Märkused põhiliste seaduste kohta". Ta peab vajalikuks teha riigi põhilised seadused "niivõrd jäikadeks ja muutumatuteks, et mingi võim neist üle ei saaks astuda". "Märkustes" kinnitatakse, et pärisorjus ei ole igavene, "ta on mõistusele nii vastik, et teda peab vaatlema kui midagi ajutist ja kindlasti mööduvat".

Kõige üksikasjalikumaks projekti riigikorra ümberkorraldamiseks töötas Speranski välja 1809.a. Aleksander I korraldusel. Ta avaldas selle "Sissejuhatuses riigi seaduste kogule" ja reas teistes teostes, mis olid seotud selle doku-

mendiga. Speranski lähtus sellest, et "üksnes valitsus, mis ei ole ühtne aja vaimuga, ei suuda üsida". Põhjendades reformide vajadust, kriipsutab ta alla, et "kehtiv valitsemise süsteem ei vasta aja vaimule".

Speranski tõlgendab projektides võimude lahususe teooriat, kohandades seda isevalitsuse vajadustele. Seadusandev-, täidesaatev- ja kohtuvõim esinevad tal kui ühtse "riigivõimu" avaldus. Sellest lähtudes on imperaator ühtaegu nii "kõrgeim seadusandja", "täidesaatva võimu alus" kui ka "kõrgeim õigusemõistmise kaitsja".

Vastavalt projektile tegutseb Riigiduuma "seadusandlikus korras". Ta ei või funktsioneerida sõltumatult "riigivõimust", kuid ühtlasi peab vabalt avaldama "rahva arvamust". Riigiduuma moodustatakse kolmeastmeliste valimiste tulemusena. Esimese astme valimised viiakse läbi valladuumas, kuhu kuuluvad kõik kinnisvara omanikud ja piiratud arv riigitalupoegade esindajaid. Siin valitakse ringkonnaduuma saadikud. (Speranski planeeris nimetada maakonnad ümber ringkondadeks.) Ringkonnaduuma saadikud valisid kubermanguduuma saadikud ja lõpuks valisid kubermanguduuma saadikud Riigiduuma saadikud.

Riigiduuma pidi kokku tulema iga aasta septembris ja arutama temale esitatud seaduseprojekte. Seadus, mis lükati duuma poolt tagasi, "jäi ilma jõuta". Speranski ei julgenud kirjutada projektis seda, et duuma võtab vastu seadusi. Sõnade asemel "võtab vastu", kasutas ta terminit "austab". Duuma poolt "austatud" seadus loeti vastuvõetuks alles tema kinnitamise järel imperaatori poolt. "Ettepanekud seaduste kohta teeb valitsus, neid austatakse duuma poolt ja kinnitatakse imperaatori poolt", kirjutas Speranski. Imperaatorile oli antud õigus pikendada duuma kokkukutsumise aega või "teostada kõikide tema liikmete vallandamine".

"Juhtimise korras" tegutseb ministeerium. Speranski teeb ettepaneku kinnitada ministrite vastutus seaduse rikkumise eest Riiginõukogu ja Riigiduuma ees, kuhu ministrid peavad esitama oma aruanded. Riigiduumale oli antud õigus paluda ära muuta ministri ebaseaduslik tegevus, samuti algatada juurdlust eesmärgil paljastada ministrit võimu kuritarvita-

misel. Määruse juurdmise alustamise kohta pidi kinnitama imperaator.

"Kohtuvõimu" kõrgeimaks organiks oli Speranski projekti kohaselt Senat, mille määras imperaator nende kandidaatide hulgas, keda olid soovitanud kubermangud.

"Kõigi riigijõudude ühinemine" leiab aset Riiginõukogus, mis koosneb imperaatori poolt määratud liikmetest. Sealjuures oli projektis alla kriipsutatud, et "nõukogu ei anna midagi välja, ilma et see oleks kinnitatud kõige kõrgemal".

Speranski teeb ettepaneku moodustada Venemaal viis oblastit: Siber, Kaukaasia, Orenburgi krai, Novorossiiski krai ja Doni kasakamaa. Oblastitel peab olema eriline seadusandlik korraldus. Ülejaanud riigi territoorium pidi jaotatama kubermangudeks.

Iga "kubermanguvalitsuse" juurde tuleks moodustada nõukogu, mis koosneb kõikide nende seisuste esindajatest, kellel on omandus. Nõukogu esitab kubernerile ettekande kubermangu vajadustest, peab arvet maakonna kohustuste kohta, kinnitab kulude eelarve nende kohustuste täitmiseks ja ettekande eelarve täitmise kohta. Valladumadele oli antud õigus valida vallavalitsus.

Suurt tähelepanu on projektis osutatud kodanike õigustele. Speranski eristab tsiviil- ja poliitilisi õigusi. Tsiviilõigused jaotatakse üldisteks ja "erilisteks, mis on antud mõningatele seisustele". Üldiste õiguste hulgas nimetab ta omandi kasutamise vabadust, kriminaalkaristuse määramist ainult kohtu poolt, maksustamist ainult seaduse järgi. Kõrvuti nende kodanlikule konstitutsioonile omaste õigustega figureerivad feodaalsed "erilised õigused", mille hulgas on näiteks aadlike eriline õigus omada rahvastatud maid.

Poliitilised õigused seisnevad Speranski arvates "osavõtus seadusandlike-, kohalike- ja täidesaatvate organite tööst." poliitilised õigused peavad kuuluma ainult eraomanikele, kusjuures nende õiguste maht oleneb eraomandi suurusest. Õigus töötada kõrgetel riiklikel ametikohtadel oli ainult neil, kes olid saanud "erilise kasvatus- ja õpetuse", s.o. ainult aadlikel. Täielikult jäetakse poliiti-

listest õigustest ilma mõisa talupojad, vabrikutöölised, teenijad.

Speranski pöördub korduvalt tagasi küsimuse juurde pärisorjuse muutmisest. "Märkmetes pärisorjusest" (1819.a.) kirjutab ta, et "aeg jookseb ja oma kosutava mõjuga pehmen-dab aegamisi kõiki kombeid, tehes orjuse ühelt poolt vähem julmaks, teisalt ka vähem vajalikuks".

Pärisorjuse vastu esitatakse hulk majanduslikke põhjen-dusi, muuhulgas kinnitab Speranski, et "vaba töö" (mõeldud on mitte-palgatööd, s.o. teorenti - Toim.) vaartus langeb ja "sunnitud tööde" eelised kaovad. Pärisorjus soovitatakse ära muuta järkjärguliselt, mitmes etapis, kusjuures talupoegade lõpliku vabastamise tähtaega "Märkmetes" ei mainita. Ühes oma kirjadest kirjutab Speranski, et "kiirustamine selles asjas pole lihtsalt mõeldav". Kõikides oma projektides ja märkmetes lähtus Speranski mõisnike maavalduse puutumatuses-t ja pärisorjuse kaotamine taandus tema puhul üksnes talupoja kohustuste seaduslikule reguleerimisele ning tema võimaluse-le minna vabalt ühe mõisniku juurest teise juurde.

"Lühikeses juhises kodumaiste seaduste tundmaõppimisel", mille kallal ta töötas oma elu viimastel aastatel, ütleb Speranski täielikult lahti oma senisest konstitutsioonilisest ideest. Ainukeseks vastuvõetavaks riigivormiks Venemaal kuulutatakse isevalitsus ja monarhi piiramatu võim. Nagu selgitab Speranski, tähendab isevalitsus "riigiõiguse kõikide jõudude ... ühendamist monarhi isiksuses"; piiramatu võim seisneb selles, et mitte mingisugune teine võim nii impeeriu-mis eneses kui ka väljaspool seda ei ole võimeline piirama monarhi võimu.

"Juhises" tuleb teravalt esile terve rea teoreetiliste seisukohtade religioosne värving. Näiteks rääkides sellest, et kõlbluse aluseks on õigus, kirjutab Speranski, et õigus vajab nii sisemist kui välimist kinnitust, Sisemise kinnituse annab religioon, välimise - seadusandlus. Siit aga järeldub, et ilma kirikuta pole üldine heaolu saavutatav.

§ 3. V a b a m ü ü r l u s (XVIII sajandi lõpp - XIX sajandi algus)

Vabamüürlus kujutab endast sügavaid traditsioone ja laialdast levikut omavat komplitseeritud nähtust sotsiaalpoliitilise mõtte ajaloos. Rida vabamüürluse erijooni raskendab olulisel määral selle liikumise konstitutiivsete elementide avamist ja põhisisu esitust. Spetsiifiliste tunnuste hulgas tuleks nimetada vabamüürluse seesmist diferentseerumist erinevatesse tüüpidesse (inglise, preisi, prantsuse vabamüürlus), tegelike poliitiliste eesmärkide varjamist keerukate sümbolite, rituaalide-, sifritesüsteemide taht, ametlikult kuulutatavate programmiliste seisukohtade metafüüsilist, müstilist ja demonstratiivselt apoliitilist iseloomu.

Venemaal arenes vabamüürlus XVIII-XIX sajandil eeskätt väliselt apoliitilise ideelise suunana, mis kuulutas tõe ja kõiksuse teenimise tingimuseks loobumise mistahes poliitilisest tegevusest. Ent juba vabamüürluse organisatsioon (üks-teisele allutatud aastmed, tiitlid, instituudid ja koodeksid) välistas võimaluse seda põhimõtet tegelikkuses järgida. Lisaks sellele kujutas vabamüürlus Venemaal endast teatavat aseainet, mis pidi kompenseerima siin poliitilise elu puudumise või äärmise piiratuse. Lõppude lõpuks tähendas ka valitseva aristokraatliku eliidi esindajate kuulumine vabamüürlaste loožidesse (enamasti olid nad pühitsetud siin kõrgemalseisvatesse seisuetesse) nende muutmist varjatud võimuinstituutideks, omalaadseteks "varjukabinettideks".

Esimesed (inglise tüüpi) vabamüürlaste loožid tekkisid Venemaal XVIII sajandi 50-ten aastatel. Vabamüürluse kõigi tüüpide õiteseaeg langeb aga 60-ten aastate lõppu, mil Venemaale tungiaid oued keerukad vabamüürlaste orgenietsiooni tuubid, nende hulgas martinism ja rosenkreitserlus. Ent

alles 1782.aastal, Wilhelmbadi konverentsil, milles osalesid "range kuuletumise süsteemiga" vabamüürlikud organisatsioonid, eraldati Venemaa omaette "provintsiiks" ja lõpetati Vene vabamüürlaste senine sõltuvus Rootsi organisatsioonist. 1785.a. võtab Vene valitsus vabamüürlaste mitmete organisatsioonide vastu tarvitusele rea repressiivseid abinõusid ja 1792.a. keelustatakse loožid täielikult. Katariina II poolt allakirjutatud süüdistusaktis sisaldasid ka selle sammu motiivid: loožide poliitiline allumine Braunschweigi kojale, poliitilised salasidemed välisriikide juhtivate ametiisikutega, mislābi vabamüürlased (eeskätt rosenkreitserid) "tahtsid anda oma isamaa võõramaise valitsuse alla ja astusid seelābi üle truualamlikkuse ning ustavuse seadusest."

Vene vabamüürluse taassünd leiab aset seoses Aleksander I asumisega troonile. Peterburis kujunevad välja loožid "Surev sfinks" (1800.a.) ja "Ühinenud sõbrad" (1802.a.), Moskvas "Neptun" (1803.a.). Taaselustub mitmete prantsuse ja rootsi tüüpi loožide tegevus. Sel ajajärgul väheneb tunduvalt vene vabamüürluse sõltuvus välismaast. Veendumaks selles andis valitsus politseiministrile A.D. Balašovile (kes muide oli ka ise vabamüürlane) korralduse viia läbi vabamüürlike kombestike ja muude dokumentide revisjon. Revidentide ülesandeks oli välja selgitada need ühingud, kus "põhi- või kõrvaltegevuseks olid arutlused ja mõtisklused riigikorralduse muutmise üle või vahendite üle nende muutuste elluviimiseks; ühingud, milledesse astudes antakse vanne kuuletuda tundmatutele ülemustele või milledes vähemalt töötatakse alluda tuntud ülematele küsimustes, mis puudutavad riiki ja kõlblust; ühingud, mis nõuavad oma liikmetelt vaikinisvannet saladuste osas, samuti ühingud, kes püstitavad salajasi eesmarke või kasutavad avalike eesmärkide saavutamiseks salajasi vahendeid või kasutavad oma tegevuses salatähenduslikke riitusi." Aleksander I poolt 1802.a. ja 1811.a. väljaantud seadused osaliselt küll piirasid vabamüürlust, liikumist tervikuna nais ei keelustatud. Alles pärast seda, kui valitsusele sai teatavaks, et vabamüürlaste loožides on sündinud poliitilised salaorganisatsioonid, milledes kujunesid ideed

riigi ja valitsuse tulevasesst ümberkorraldamisest, võeti vastu otsus vabamürluse täielikust keelustamisest. Otsus viidi ellu 1822. aastal.

XVIII sajandi lõpu - XIX sajandi alguse vene vabamürlus oli kirju nii oma organisatsioonilt kui ka ideelis-poliitiliselt orientatsioonilt. Sellegipoolest võib tervikuna öelda, et kõrvuti selle liikumise aristokraatlik-konservatiivse suuna (mis omandas sageli müstilise värvingu) ja "sõdurlike" loožidega, kellesse kuulusid eeskätt patriootiliselt meelestatud noored ohvitserid, oli enamus vabamürlikke organisatsioonid prantsuse valgustusliku ja revolutsioonilise ideoloogia mõju all.

XVIII sajandi lõpu vene vabamürluse üheks silmapaistvamaks kujukaks oli kirjanik ja kirjastaja N. I. Novikov .1775. a. astus ta ühte rootsi tüüpi looži, 1782. a. sai rosenkretserite ühingu liikmeks. Novikovi algselt küllaltki aktiivne publitsistitegevus, mis kandis ka olemasolevate ühiskondlik-poliitiliste suhete kriitikat, asendub Novikovi lähenedes vabamürlusele hoopis teiste motiividega. Kujuneb välja soov irduda poliitilistest probleemidest ja tegevusest. Tema kirjutistesse hakkasid tungima müstilise maailmapildi elemendid, kogu tema jõupingutused suundusid individuaalsele enesetäiustamisele. Oma töodes "Homnikuvalgus" ja "Rahulik tööarmastus" arendab Novikov üht ja sama teemat: elu ja surma vastandlikkuses avaldub hinge ja keha igavene vastuolu. Üksnes hinge vabastamine kehast annab meile võimaluse mõista ja tajuda Tõde. Plehhanovi hinnangu kohaselt muutis lähenemine vabamürlusele radikaalsel moel ka Novikovi vaateid prantsuse valgustusfilosoofiale ja viis lõpupe lõpuks selle täielikule eitamisele. Ent kui paradoksaalne see ka poleks, ei suutnud Novikovi sukeldumine müstikasse ja kaemuslikkusesse ometi eraldada teda poliitikast ja seda just eeskätt seetõttu, et ta oli seotud vabamürluse organisatsiooniga. Viimane ei saa juba oma olemuselt olla apoliitiline: ordu organisatsioon, liikmekspühitsemise rituaalid, auastmate ja tiitlite hierarhia, pime, vande ja hirmuga tagatud distsipliin, ordu ja loožide "seadustes" ja

"konstitutsioonides" fikseeritud globaalsed või lokaalsed eesmärgid - kõik see muutis vabamüürlikud organisatsioonid suuremal või vähemal määral enam või vähem varjatumal kujul poliitilisteks ühendusteks kõigi siit tulenevate järeldustega. Seda kinnitab ka ilmekalt Novikovi enese saatus: ta arreteeriti 1792.a. poliitiliste motiividel ja paigutati Schlüsselburgi kindlusvanglasse.

Just vabamüürluse poliitilised atribuudid said aluseks dekabristide salaliitude loomisele. 1812.aastal astus Pavel Pestel (hiljem Lõunaühingu juht) vabamüürlaste looži "Ühinenud sõbrad", millest hiljem (1816.a.) siirdus üle ühte sõti süsteemi looži ("Kolm voorust"), kus omandas pühitsetuse viienda astme. 1816.aastast kuulus samasse looži ka teine silmapaistev dekabrist S.P.Trubetskoi. S.G.Volkonski, kes 1812.a. kuulus "Ühinenud sõprade" looži, osales hiljem ka "Sfinksi" ja "Kolme vooruse" tegevuses. Viimane, samuti kui "Ühinenud slaavlaste" loož, kujutas endast ühtaegu nii vabamüürlikku organisatsiooni kui ka dekabristide poliitilist salaühingut.

Vabamüürluse keelustamine 1822.aastal tingis selle, et paljud salajased poliitilised ühingud, loobudes oma senisest vabamüürlikust vormist - rituaalidest, sümbolitest jne., muutusid sõna otseses mõttes puhtpoliitiliseks organisatsiooniks. Vana vormi mõju teataval määral siiski säilis: töötades välja dekabristide "Päästeliidu" põhikirja, lülitasid Dolgaruki, Trubetskoi ja Pestel sellesse terve rea vabamüürlaste loožide statuutide sätteid, kasutasid liidu pitsatil vabamüürlaste embleemi - kärke ja mesilast.

Vabamüürluse, kui hargnenud ja konspireeritud süsteemi rüpes võisid sündida ja tegutseda mitmesugused radikaalsed ja revolutsioonilised ühendused ja rühmitused: paljud Suure Prantsuse revolutsiooni juhid, itaalia karbonaarid, mitmed Pariisi Kommuuni väljapaistvad tegelased olid ühtlasi vabamüürlased. Nende poliitilise kujunemise teatud etapil võis vabamüürlus etendada ühteliitvat osa: vabamüürlased kuulusid oma eesmärgiks "ülemaailmse inimeste vennaskonna" loomist, türannia hävitamist, tegid valgustuslikku ja anti-

klerikaalset propagandat. Vabamuurlased lugesid oma peavaenlasteks rahvuslikke monarhiaid ja katoliku kiriku maailmasüsteemi selle arvukate ordude, kloostrite ja legaatitega. Kõrvuti nende instituutide ja väärtuste otsese ja kaudse kriitikaga püüdsid vabamuurlased kaasa tõmmata oma organisatsiooni, allutada endale vaimselt (ja ka materiaalselt) ühiskonna aristokraatliku ja bürokraatliku eliidi esindajaid. (On teada, et suuremal või vähemal määral, toetasid vabamuurlasi imperaatorid Peeter III, Paul I, Aleksander I.) Ent koos nendega tungisid vabamuurluse ideoloogiasse ka alalhoidlikud, konservatiivsed ja natsionalistlikud tendentsid. Vabamuurluse kosmopoliitlikud elemendid taandusid, andes ruumi teistele poliitilistele (konkreetsetele) huvidele: paljud monarhid ja kõrgametnikud otsisid vabamuurlaste toetust kindlustamiseks omi positsioone või saavutamaks isiklikke poliitilisi eesmärgi.

Vabamuurluse ideoloogia kahestumine väljendus ka selle liikumise poliitilises sümboolikas, mille süsteemi moodustasid piiblitekstid ja -terminoloogia, kristuse-eelsed kultuslikud elemendid, judaismist ja Kabbalast võetud motiivid. Taolise sümboolika dekoratiivsus, eklektitsism kandis mitte üksnes maskeerivat funktsiooni, vaid tõmbas poliitilise teadvuse eemale reaalsetest sotsiaalsetest probleemidest. Kogu olemasolu jooksul säilitas vabamuurlus oma ideoloogia ebaselguse ja jäi eksisteerima reaalsuse ja müüdi piirimaile.

§ 4. Dekabristid

Dekabristide ülestõus oli Venemaa ajaloos esimene revolutsiooniline väljaastumine riigikorra ja ühiskondlike suhete laiahaardelise muutmise programmiga.

"1825.aastal nägi Venemaa esmakordselt tsarismivastast revolutsioonilist liikumist...", kirjutab V.Lenin."

Oma loosungite poolest kandis dekabristide liikumine feodalismivastast iseloomu, kuid samas võib nende ideoloogiat hinnata ka kui aadli seisuslikku piiratust. Dekabristid ei jõudnud oma dokumentides täielikult aadli maavalduste likvideerimiseni, nad tegid panuse sõjaväelise ladviku revolutsioonile, kartsid ja ei uskunud rahvamasside poliitilist aktiivsust.

Dekabristide ideoloogia kujunes välja paljude aastate jooksul. Esimesel etapil, mida uurijad dateerivad aastatega 1816-1820, küpses idee, mille järgi isevalitsus ja pärisorjuslik kord võivad olla hävitatud ainult vägivaldselt, salajase revolutsioonilise organisatsiooni juhtimisel. Esimene aadlike-revolutsionaaride organisatsioon "Päästeühing" tekkis 1816.a. 1818.a. loodi tema baasil tunduvalt suurem "Hüveolu Liit". Dekabristide liikumise ajaloos omavad erilist kohta kaks "Hüveolu Liidu" juhtide nõupidamist, mis toimusid 1820.a. ja 1821.a.

1820.a. nõupidamisel arutati P.Pesteli (1793-1826) ettekannet vabariikliku korra eelistest võrreldes monarhiaga. Peaaegu kõik nõupidamisest osavõtjad toetasid vabariiki, kuid oli ka teisi seisukohti. 1821.a. nõupidamisel võeti vastu otsus "Hüveolu Liit" laiali saata. Otsuse tingis vajadus vabaneda ebakindlastest elementidest ja luua uued ideeliselt kindlad organisatsioonid - Lõuna- ja Põhjaühing. Siin võeti lõplik kurs sõjaväelisele revolutsioonile. Kahe uuesti loodud ühingu raamides toimus 1821-1825.a. dekabristide liik-

* Lenin V.I. Ettekanne 1905.a.revolutsioonist.-Teosed, 25 kd., lk.232.

mise programmdokumentide väljatöötamine. Suurima panuse neisse andsid P.Pestel ja N.Muravjov.

Oma poliitilis-juriidilised vaated esitas Pestel ulatuslikus teoses "Vene õigus", mille kallal ta töötas ligi 12 aastat. On säilinud selle teose kaks varianti, kuid nad mõlemad on lõpetamata. Lisaks sellele tuleb nimetada tema tööd "Konstitutsioon .Riigi juhtmõte", mis kujutab autori sõnade kohaselt lühiväljavõtet "Vene õigusest". Nimetatud töö võimaldab mõista "Vene õiguse" neid osi, mis pole meie ajani säilinud.

Vene poliitilise mõtte ajalukku läks Pestel järjekindla vabariiklasena. Ülekuulamisel antud tunnistustes rääkis ta, et "mitte milleski ei näinud ma suurimat õnnistust Venemaa jaoks kui vabariiklikus valitsemises". "Vene õigus" rõhutab, et rahvas eksisteerib "oma isikliku heaolu jaoks", aga mitte valitsuse tarbeks. Sellest lähtudes ei ole vene rahvas mitte mõne isiku või perekonna omandus. Sõjaväelise riigipöörde eesmärgiks peab olema monarhia likvideerimine Venemaal. Selleks, et ära hoida monarhia taastamise võimalus, tuleb tsaar tappa ja hävitada ka imperaatori suguvõsa. Sõjaväelisele revolutsioonile pidid järgnema sügavad poliitilised ja sotsiaalsed ümberkorraldused, mida viiakse ellu järk-järgult, "et riigis ei toimuks korratusi, rahutusi ega muutusi, mis asja parandamise asemel võiksid viia hoopis riigi hukkumisele". Ümberkorralduste läbiviimiseks on vaja seada sisse Ajutise Ülemvalitsuse diktatuur, mida teostaksid salanõukogu liikmed, kes viisid läbi revolutsiooni. Ajutise Ülemvalitsuse ülesandeks peaks olema seisuste kaotamine, pärisorjus likvideerimine, maareformi läbiviimine.

Mõisnikelt kavatseti ära võtta lisaks talupoegade poolt isiklikult kasutatavale maale pool ülejäanud maast. Aravõetud maast tuli moodustada vaba maafond. Iga kodanik võis sellest fondist saada ajutiseks kasutamiseks maatüki põllumajandusega tegelemiseks. Sellisel viisil lootis Pestel võrdsustada kodanike majanduslikud võimalused, kaitsta rahvast "rikkuse aristokraatia" eest. Esitades niisuguse plaani, maksis Pestel lõivu võrdsustatavatele utoopilistele ideedele.

Vabariigi põhijooned, milleks Venemaa pidi muutuma pärast seda, kui Ajutine Ülemvalitsus on oma ülesanded täitnud, on andnud Pestel töös "Konstitutsioon.Riigi juhtimõte". Ta ei poolda tasakaalustatud võimu reeglit, vaid soovib juhinduda "täpse kompetentsi reeglist", s.o. ta püüab võimalikult täpselt piiritleda kõrgemate valitsusorganite tegevusvaldkonnad. Kõrgem seadusandlik võim peab kuuluma Rahvaveetšele, kõrgem täidesaatev võim - Riigiduumale. Peale selle moodustatakse Ülemkogu.

Rahvaveetše koosneb Pesteli projekti kohaselt rahvaesindajatest, kes valitakse viieks aastaks. Igal aastal uuendatakse viiendik veetše liikmeskonnast. Valimisõiguse soovitas Pestel anda kõigile kodanikele, kes on saanud 20-aastaseks, väljaarvatud kohtu poolt karistatud isikud ja teenijad.

Rahvaveetše valib esimehe veetše liikmete hulgast, kes on tema koosseisus viimast aastat. Veetše istungjärkude vaheajal tegutseb selle ajutine komisjon. Kogu seadusandlik võim koondub Rahvaveetše kätte. Seejuures toob Pestel eraldi välja "Juhtseaduste" vastuvõtmise protsetuuri, s.o. konstitutsiooniliste aktide koostamise korra. Nende "projektid antakse arutamiseks kogu Venemaa rahvale". Võib arvata, et Pestel peab siin silmas referendumit. Ainult Rahvaveetšele pidi kuuluma õigus kuulutada sõda ja sõlmida rahulepinguid.

Riigiduum koosneb viiest valitavast liikmest. Igal aastal lahkub üks duuma liikmetest ja teda asendab uus. Duuma liige, kes on temas viiendat, viimast aastat, on selle eesistujaks.

Riigiduumaliikmed valitakse Rahvaveetše poolt kandidaatide hulgast, keda soovitavad kubermangud, kusjuures iga kubermang esitab ühe kandidaadi.

Pesteli projekti järgi "seisavad kõik ministeeriumid ja üldse kõik valitsusasutused Riigiduumal alluvuses". Kõrgeim järelevalvevõim pidi kuuluma Ülemkogule, mis koosneb 120 liikmest, kes valitakse eluks ajaks Rahvaveetše poolt kandidaatide hulgast, keda on soovitanud kubermangud.

Pesteli arvates "Ülemkogu hoiab seaduse raamides Rahvaveetset

ja Riigiduumat, ise sealjuures üles näidates positiivset tegevust." Ülemkogu kinnitab seadused, mis on vastu võetud Rahvaveetse poolt; sealjuures Ülemkogu "ise ei aruta asja sisu, vaid vaatab, et oleks kindlustatud vormi täitmine ja seaduslikkus". Ülemkogu määrab kindral-prokuröri ministereid ja kubermangudesse. Kindral-prokurörid jälgivad seadusaktide täitmist ministereid ja kubermanguvalitsuste poolt. Ilma nende poolt kinnitamata ei kuulu seadusaktid täitmisele. Ülemkogu määrab samuti ülemjuhatajad tegevameedele.

Pestel eristab unitaarseid ja föderaalriike. Tema arvates pole Venemaa jaoks föderatsioon vastuvõetav "tema suure pindala, erinevuste pärast rahvaste ja rahvaste vahel, kes teda asustavad". Pestel soovib jagada riigi territooriumi 10 oblastiks ja kolmeks piirkonnaks.

Iga oblast jaguneb 5 kubermanguks. Pestel soovib tuua pealinna riigi geograafilisele keskusele lähemale Nižni Novgorodi, mis tuleks ümber nimetada Vladimiriksi.

Küllaltki üksikasjalikult käsitleb Pestel tulevase vabariigi kodanike õigusi ja kohustusi. Ta rõhutab põhimõtet, et "kõik inimesed riigis peavad seaduse ees olema tingimata absoluutselt võrdsed, igasugune määras, mis rikub seda võrdsust, on lubamatu võimu kuritarvitus ja peab saama viivitamatult tühistatud."

"Vene õiguses" deklareeritakse sõna- ja trükivabadust, mõeldes seejuures, et neid õigusi ei tohi kasutada uue revolutsioonilise võimu vastu. Pühaks ja puutumatuks kuulutatakse omand - kõik kodanikud võivad olla muretud, kuna kellelgi pole õigust ära võtta mistahes omandit.

N. Muravjovi (1796-1843), Põhjaühingu juhi, poliitilised vaated olid Pesteli omadega võrreldes vähem radikaalsed. Ühtekokku tuli Muravjovil koostada kolm konstitutsiooni-varianti, kusjuures viimane, kolmas, oli kirjutatud uuri ja ettepanekul peale tema arreteerimist 1826.a. märil jargi. Vaatamata nende projektide põhijoonte ühtsusele võib neis täheldada ka olulisi erinevusi, mis kajastavad Muravjovi vaadete evolutsiooni. Üheks oluliseks seda laadi küsimuseks

on Muravjovi agraarprogramm. Kui esimeses konstitutsiooni- projektis pidi talupoeg ümberasumise korral maksma mõisnikule kinni kõik oma äraminekuga seotud kahjud, siis kolmandas projektis enam mõisniku kahjudest juttu ei ole, vaid siin raagitakse sellest, et lahkumisel saavad talupojad omandiõiguse väiksele maatükile. Teises ja kolmandas projekti- variandis nähakse ette demokraatlikumad valimissüsteemid kui esimeses. Kõigis kolmes projektis lahendatakse erinevalt ka riigi föderatiivse korraldusega seotud õiguslikud probleemid. Alles kolmandas projektis on põhjalikumalt välja töötatud kohtukorralduse põhialused.

Suurimat huvi pakub Muravjovi poolt koostatud konstitutsiooniprojekti teine variant, mis valmis nähtavasti 1824. a. sügisel. Keskses idees selles dokumendis on rahva suveräänsuse printsiip. Rahvas - see on kõrgeima võimu allikas, ainult rahval "on õigus teha seadusi enese jaoks". Nagu Pestel, nii kinnitab ka Muravjov, et "vene rahvas on vaba ja sõltumatu, ta ei ole, ega saagi olla mõne isiku või perekonna omand".

Konstitutsioonis nähakse ette pärisorjuse likvideerimine. "Ori, kes on puudutanud Venemaa pinda, saab vabaks, inimeste arvamine aadlikeks ja lihtrahvaks muudetakse ära". Riigikorralduselt moodustab Venemaa föderatsiooni, mille koosseisu kuuluvad 13 riiki ja kaks oblastit - Moskva ja Doni oblast. Rahvaarv riikides on erinev. Näiteks on Ukraina riigis rahvaarv 3,5 miljonit, Leena riigis (Ida-Siber) -250 tuhat. Muravjov järgib oma projektis võimude lahususe teooriat, näeb selle elluviimises olulist garantiid despotismi taassünni vastu. Seadusandlik võim antakse valitavale Rahvaveetsele, mis koosneb kahest kojast - rahvaesindajate kojast ja Ülemduumast. Rahvaesindajate koda valitakse kaheks aastaks esindusnormiga üks saadik iga 50 000 meessoost elaniku kohta. Ülemduuma saadikud valitakse riikide ja oblastite valitsuskogude poolt kuueks aastaks ning selle koosseisu uuendatakse kord aastas ühe kolmandiku võrra. Kõik riigid valivad ülemduumasse 3 saadikut, Moskva oblast 2, Doni oblast 1 saadiku. Seaduseelnõu peab plema vastu võetud

mõlemas kohas ja heaks kiidetud monarhi poolt, kellele on antud õigus lükata seaduseelnõu tagasi. Impeeriumi juhtivad ametnikud vastutavad oma tegude eest Rahvaveetse ees.

Rahvaesindajate kojale on antud õigus algatada vajaduse korral kohtuasja ametniku vastu. Asi vaadatakse läbi Ülemduumas, kes võib kahe kolmandiku hääle enamusega langetada süüdimõistva otsuse ja vabastada ametniku kohalt, samuti ära võtta tema auastme. Seejuures ei ole Ülemduumal õigust karistada ametnikku kriminaalkorras. Vajaduse korral võib algatada tema vastu menetluse tavalises kohtukorras.

Täidesaatev võim kuulub riigis imperaatorile, keda tuleb võtta kui "Venemaa valitsuse kõrgeimat ametnikku". Troonile asudes annab ta Rahvaveetsele vande, milles võtab endale kohustuse hoida ja kaitsta Venemaa konstitutsiooni. Imperaatorile kuulub valitsusliikmete-ministrite määramise õigus. Koos Ülemduumaga võtab imperaator osa rahulepingute allakirjutamisest, kõrgemate kohtu liikmete, armee ja laevastiku komandöride, samuti ülemprokuröri määramisest.

Riikides ja oblastites on juhtivaks organiks kahekojaline valitsuskogu. Ta on volitatud vastu võtma mistahes õigusakte, kui need ei ole vastuolus konstitutsiooni ja tema põhjal vastu võetud seadustega. Täidesaatev võim kuulub riigijuhile, tema asemikule ja nõunikule. Riigijuht valitakse Ülevenemaalise parlamendi - Rahvaveetse poolt kolmeks aastaks nende kandidaatide hulgast, keda on soovitanud Valitsuskogu. Asemik ja nõunikud valitakse vahetult Valitsuskogu poolt.

Konstitutsioon näeb ette kohtute ja politseiametnike valimist rahva poolt. Suurt tähelepanu osutas ka Muravjov kodanike õigustele ja vabadustele. Konstitutsioon määrab, et "kõik venelased on seaduse ees võrdsed", ta annab neile õiguse "avaldada oma mõtteid ja tundeid ilma keeluta ja teatada nendest trükisõna abil oma kaasmaalastele". Trükivabaduse kuritarvitamise asjade läbivaatamine pidi kuuluma vandekohtule.

Konstitutsioon näeb ette spetsiaalse seadusandluse loomise isiku- ja elamu-, samuti kirjavahetuse puutumatusel kohta.

Konstitutsioonis räägitakse: "Mitte keegi ei või olla karistatud seaduse järgi, mida pole eelnevalt avaldatud, alles peale seda võib teda rakendada". Niisiis kavatsetakse järjekindlalt ellu viia põhimõtete "ei ole kuritegu, pole ka seadusejärgset karistust" ja "seadus tagasimõju ei oma". Paragrahv 19 näeb ette: "Kahtlustatav kuriteo sooritamises võidakse võtta vahi alla kehtestatud korras võimude poolt, kes on selleks volitatud, kuid 24 tunni jooksul (isikute vastutusel, kes tema vahistasid) peab talle olema esitatud kirjalik süüdistus, vastasel korral vabastatakse ta viivitamatult". Vastavalt paragrahvile 20 "kinnipeetu, kui teda ei süüdistata kriminaalkuriteos, vabastatakse viivitamatult kaendaja eestkostel". Seaduslikkuse tugevdamise eesmärgil võttis Muravjov konstitutsiooni sisse paragrahvi, mille koahaselt "mitte mingisugune seaduserikkumine ei ole vabandav ülemuste käsuga". Esmalt karistatakse seaduserikkujat, seejärel isikut, kes kirjutab alla seadusevastasele käsule.

Erinevalt Pestelist ei näe Muravjov ette mingit üleminekuperioodi, kus võim kuuluks ajutisele valitsusele. Tema oletuse kohaselt tuli kohe pärast revolutsiooni võitu moodustada Asutav Kogu, kes võtab vastu talle esitatud konstitutsiooni. Juhul, kui monarh ei peaks nõustuma esitatud konstitutsiooniga, kuulutatakse välja vabariik.

Antud perioodil etendasid olulist osa ka 1823.a. asutatud ühingu "Ühinenud slaavlased" teoreetilised ja programmilised seisukohad. Sellele organisatsioonile eelnes "Loodusõprade ühing", mille üheks sihiks oli "Filosoof Platoni vabariigi moodustamine".

Ühingu eesmärgiks oli slaavi rahvaste föderatsiooni loomine. Föderatsiooni koosseisu pidid kuuluma ka Moldaavia, Valahhia, Ungari, Transilvaania. Iga rahvas pidi elama vabariikliku demokraatia tingimustes ja omama talle "koige enam meelepärast" konstitutsiooni.

Liidu eesotsas pidi olema kongress, kelle kompetentsi pidi kuuluma ka föderaalne seadusandlus.

On alust arvata, et algselt orienteerus ühing rahval revolutsioonile ja pidi selle eesmärgi nimel arendama laial-

daet revolutsioonilist propagandat nii Venemaal kui ka teistes maades. Ühingu liikmed tegid juba propagandatööd sõduritele, samuti ka Kiievi arsenalitöölaliste hulgas. Nagu märgitakse ühingu aktiivse liikme I. Gorbatsjevski (1800-1869) märkmetes, "ei saa ükski riigipöore olla edukas ilma terve rahvuse nõusoleku ja toetuseta ... Olgugi et sõjaväelised revolutsioonid saavutavad kiiremini eesmärgi, on nende tagajärjed ohtlikud: nad ei ole vabaduse hälliks, mille nimel neid tehakse, vaid vabaduse kõuemürinaks."

"Ühinenud slaavlaste" organisatsioon ei olnud suurearvuline ja ühines 1825. a. septembris "Lõunaühinguga". Mõte "Lõunaühingu" võimsusest ja lootus näha oma eluajal isamaa ja teiste slaavi rahvaste vabastamist, haaras slaavlasti täielikult, kirjutas Gorbatsjevski. Lääbiraakimiste käigus "Lõunaühingu" esindajatega võtsid "Ühinenud slaavlaste" juhid vastu sõjaväelise revolutsiooni idee ja tunnistasid oma programm dokumendiks Pesteli "Vene õiguse".

§ 5. P. T š a a d a j e v
S l a v o f i i l i d j a l ä ä n l a s e d

Slavofiilide väljapaistvateks esindajateks olid K. Aksakov, I. Kirejevski, J. Samarin ja A. Homjakov. Slavofiilid astusid välja Venemaa laialdase lähenemise vastu Lääne-Euroopale ja Lääne-Euroopa majanduslike ja poliitiliste eeskujude ülekanndmise vastu Venemaale.

Nad pidasid Venemaa erijooneks selle "kogukondlikku alust", mis eristas teda Läänemaadest. Venemaad kujutati kui kogukohdade ühendust, mille aluseks olid vaadete, veendumuste ja kommete ühtsus. See ühtsus asendas riigi poolt välja antud positiivseid seadusi. Slavofiilid arvasid, et Venemaa majanduslik areng ei tohi mingil juhul viia kogukondliku aluse kadumisele vene elus. Nad kinnitasid, et vene riigi löid troonile kutsutud varjaagid, nende kaasa toodud oli ka valmis riigivõimuaparaat. Riik jäi seetõttu Venemaale alati võõraks institutsiooniks, mis eksisteeris kogukonnaga kõrvu.

K. Aksakov käsitles Venemaa ajalugu kahe jõu, alge - Maa ja Riigi võitlusena. Maa väljendavat ja toetuvat "seesmisele õigusele", aga Riik "välisele", "formaalsele" seadusele. Lääne-Euroopas saavutas seadus võidu "õiguse" üle, võidu, mis kujutab Aksakovi arvates ohtu inimese kõlblusele.

Märgukirjas Aleksander II-le "Venemaa siseolukorrast" kinnitas Aksakov, et Peeter I reformid rikkusid põliseid vastastikuseid suhteid riigi ja rahva vahel. "Riik sekkus rahva kõlblise vabaduse valda... ja muutus seeläbi inimvaimu kahjustavaks despootiaks." See ähvardab "moonutatud põhimõtetega rahva hulgas, kes mitte leides moraalset vabadust, tahab lõpuks poliitilist vabadust, pöörduv revolutsiooni poole". Aksakov kutsub valitsust pöörduma tagasi ürgsete põhimõtete juurde, mis on väljendatud järgnevas: "Valitsusele - tegutsemisõigus, järelikult ka seadusõigus; rahvale -

arvamuse jõud, järelikult ka sõnaõigus". Slavofiilid tunnistasid üldiselt vajadust likvideerida pärisorjus, kuigi mõned neist, näiteks Kirjevski, ilmutasid "teatavat ebakindlust" selles küsimuses.

Jäädes aadliideoloogia positsioonidele, oli slavofiil-susele omane konservatiivne iseloom. Slavofiilid olid ise-valitsusliku korra säilitamise poolt, astusid välja iga-suguste vägivaldsete muudatuste vastu, eitasid konstitutsiooni vajalikkust.

Läänlaste väljapaistvateks esindajateks olid P. Anenkov, I. Babst, I. Vernadski, T. Granovski, K. Ravelin ja B. Tšitšerin. Läänlased hindasid kriitiliselt tsaari-Venemaa riiklikku ja ühiskondlikku korda, raakisid vajadusest arendada neid Laane-Euroopa maade eeskujul. Läänlased olid seega opositsioonis slavofiilide konservatiiv-liberaalse ideoloogiaga.

Nad pooldasid pärisorjusliku korra likvideerimist, ootasid reforme isevalitsuslikult valitsuselt. Talupoegadele pidasid nad vajalikuks eraldada väikesi maavaldusi, millised nad pidid saama mõisnikelt väljaostu korras. Terves reas publikatsioonides hindasid läänlased positiivselt ühiskond-lik poliitilist elu Laane-Euroopas, populariseerisid kodan-liku demokraatia institute.

Diskuteerides 40. aastatel slavofiilidega, kaldusid V. Belinski, A. Herzen ja N. Ogarkov läänlaste poolele. Kuid oma olemuselt erines nende ideeline positsioon läan-laste omast ja väljendas kasvava revolutsioonilise demo-kraatia ideid. Pärast 1848. a. revolutsioone hakkasid Euroopa feodalismivastases leiris selgelt väljenduma seismised klassi-erinevused. Edaspidi hakkasid liberaalid (nii slavofiilid kui ka läänlased) tegema koostööd isevalitsusega, kes hakkas talupoegi vabastama "ülevalt". Vastupidiselt liberaalidele kaitsesid revolutsioonilised demokraadid talupoegade huve, kes võitlesid oma vabastamise eest.